

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 3 1974

ale

Historisk tidskrift för Skåneland
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör Antikvarie Carin Bunte, Lund

Redaktionskommitté

Bitr. professor Erik Cinthio, Lund

Landsantikvarie Evald Gustafsson, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Fil. dr. Anna-Christina Meurling, Lund

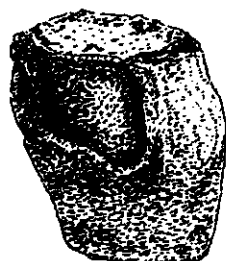
Intendent Gustaf Åberg, Simrishamn

innehåll

	sid
Dag Widholm: Nya fornfynd från sydsverige	1
Olof Stroh, Domkyrkoliberiet i Lund	11
Ingemar Ingers, Uniformiteten och Skånes folkmål	31
Brita Stjernswärd, Vardagsliv på Tosterup under 1830—1850-talen	44
Aktuellt om antikvariskt	
Karl-Axel Björkqvist och Tomas Persson, Blekinge museums arkeologiska verksamhet	55
Margareta Hansson, Höganäskeramik	56

Nya fornfynd från sydsverige

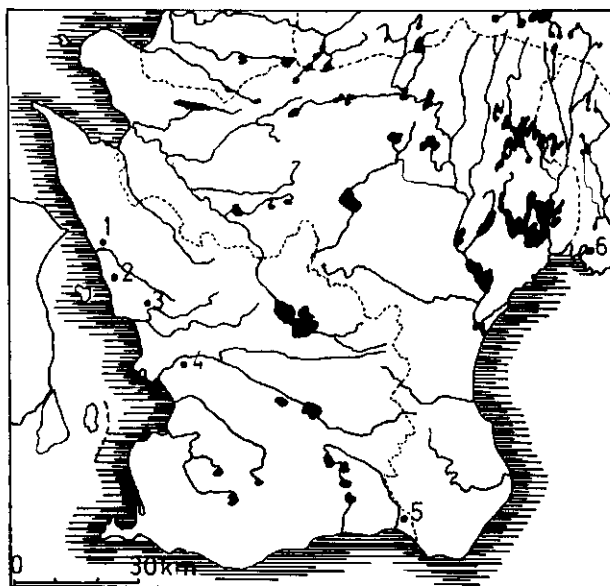
Av Dag Widholm

De flesta fasta fornlämningarna i Skåne ligger dolda strax under markytan och avslöjas i regel först då schaktmaskiner banat av det översta 20—30 cm tjocka jordlagret. Antikvarien vid riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet, Dag Widholm, berättar om några av de förhistoriska boplatser och gravfält, som undersökts under 1974.

Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet har genom platskontoret i Lund genomfört över 30 fältundersökningar under 1974. Vid samtliga tillfällen har det gällt att rädda fornlämningar, som hotats av markexploatering i form av nybyggnad eller jordbruk. Liksom tidigare år gäller många av uppdragen tidigare okända fornlämningar, som påträffats vid schaktningsarbeten. I det följande skall ges en preliminär presentation av några av de under 1974 före-

tagna undersökningarna. I samtliga fall gäller, att fyndmaterialet ännu inte konserverats eller katalogiserats. Till följd härav är resultaten från de större och fyndrikare undersökningarna ännu inte tillgängliga för publicering, varför några av de viktigaste utgrävningarna endast kommer att nämnas översiktligt. Redan på nuvarande stadium, d. v. s. i slutet av den egentliga grävningssäsongen, är det dock möjligt att få en klarare uppfattning om resultaten av de mindre gräv-

De i texten nämnda utgrävningsområdena: 1. Ättekulla 2. Glumslöv 3. Råga Hörstad 4. Stävie 5. St. Köpinge 6. Sölve.

ningarna, i och med att fynden i dessa fall inte är oöverskådligt många eller av helt skiftande karaktär.

UV-Syds verksamhet i samarbete med Arbetsmarknadsstyrelsens platskontor i Skurup har under året till största delen varit inriktad på dokumentation av ett stort gravkomplex från bronsåldern vid Piledal öster om Stora Köpinge. Hittills har ett 50-tal gravar påträffats, vilka till största delen utgöres av urnegravar. Bland de rika fynden kan särskilt nämnas två så kallade husurnor, d. v. s. lerkärl, som utformats som ett hus eller en hydda (se fig. 2). Förutom de många urnegravarna har även påträffats sonderplöjda rester av skeppssättningar och högar med fynd, som härrör från både äldre och yngre bronsålder. Så snart detta stora material har konserverats, kommer en särskild redogörelse att lämnas av de arkeologer, som lett utgrävningarna.

I ett tidigare nummer av Ale har utgrävningarna i Stävie väster om Kävlinge berörts: Sedan sommaren 1972 bedrivs där undersökningar av en stor stenåldersboplats, som är belägen på västsluttningarna ned mot Lödde å. Genom de talrika fynden av gropornerad kermamik och tusentals flintor, varibland cylindriska spånblock, spån, fragment av slipade yxor, mejslar och skrapor, kan boplatsen dateras till mellan-neolitisk tid. Några mera detaljerade slutsatser kan inte dragas beträffande boplatsens tidsställning eller dess kulturhistoriska sammanhang förrän materialet konserverats.

Även om stenåldersboplatsen i Stävie är av stort intresse, innehåller dock denna lokal även en annan fornlämningsstyp, som otvivelaktigt är av ovanligare slag. Inom samma område har nämligen ett flatmarksgravfält från järnåldern påträffats med fynd från slutet av romersk

Husurna från bronsåldersgravfältet vid Stora Köpinge under utgrävning. Foto Bengt Jakobsson.

järnålder t. o. m. vikingatid. Det äldsta metallfyndet, en fibula av Haralsted-typ, har avbildats i ALE nr 2 1973. Bland de yngre fynden finns keramik av folkvandringstida typ, pärlor och halsband, järnknivar samt vikingatida keramik och metaller, bl. a. ett treflikigt spänne.

Under tidigare år har det dominerande undersökningsobjektet för UV-Syd varit stenåldersboplatser. Under 1974 har ovanligt få sådana fornlämningar grävts ut. Förutom den ovannämnda gropkeramiska boplatser i Stävie har endast två sådana undersökningar genomförts: en preliminär provundersökning av boplatserna nr 23 och 71 i Sölvesborgs respektive Mjällby socknar vid Sölve på västra sidan av Listerlandet i Blekinge. Dessa boplatser har registrerats genom talrika lösfynd av slagen flinta, men någon utgrävning har inte företagits tidigare. Båda lokalerna är belägna strax ovanför

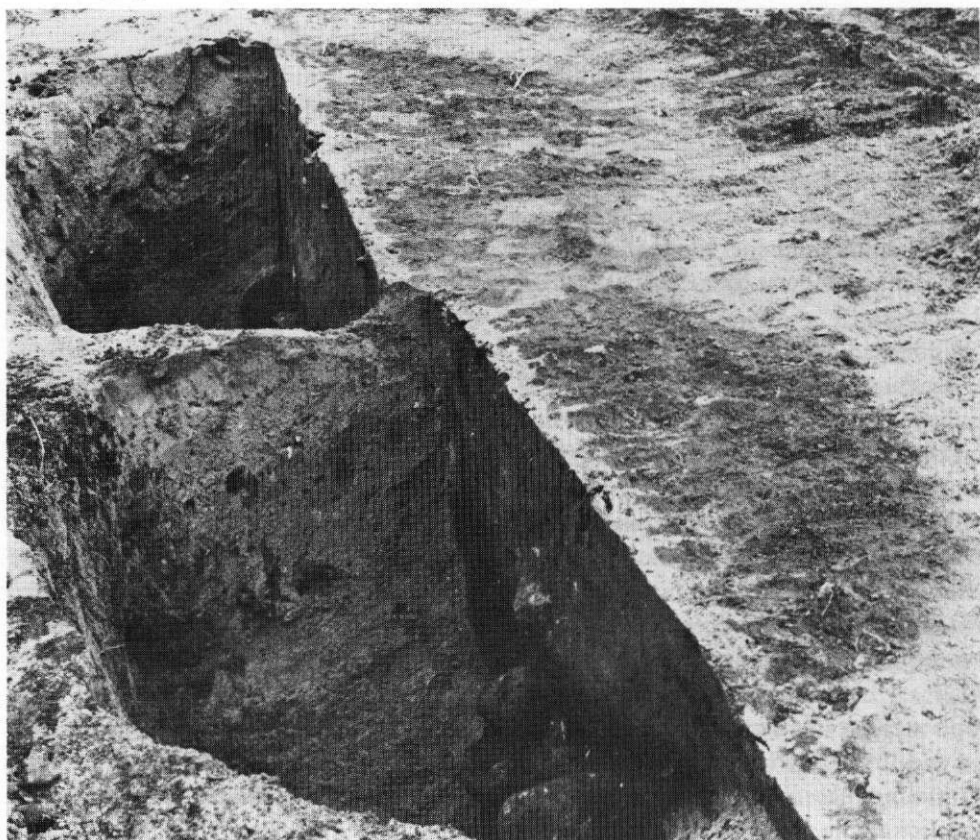
nivåkurvan 5 m ö. h. och på ett avstånd av 2—500 m från nuvarande strandlinjen i Sölvesborgsviken. De utgör sålunda resterna av kustbundna bosättningar från sen-mesolitisk tid samt tidig- och mellan-neolitisk tid. Denna trakt innehåller ju för övrigt en av landets mest givande stenåldersmiljöer: några km längre söderut ligger de stora boplatserna vid Siretorp. Resultatet av de små provgrävningarna under 1974 är magert: betr. fornl. nr 71 påträffades inga boplatslämningar. Fåtaliga lösfynd av flinta kunde registreras. Beträffande boplatser nr 23 kunde inga bevarade kulturlager eller konstruktionsrester iakttas. Vad som återstår av boplatserna är talrika fynd i matjordslagen av slagen flinta.

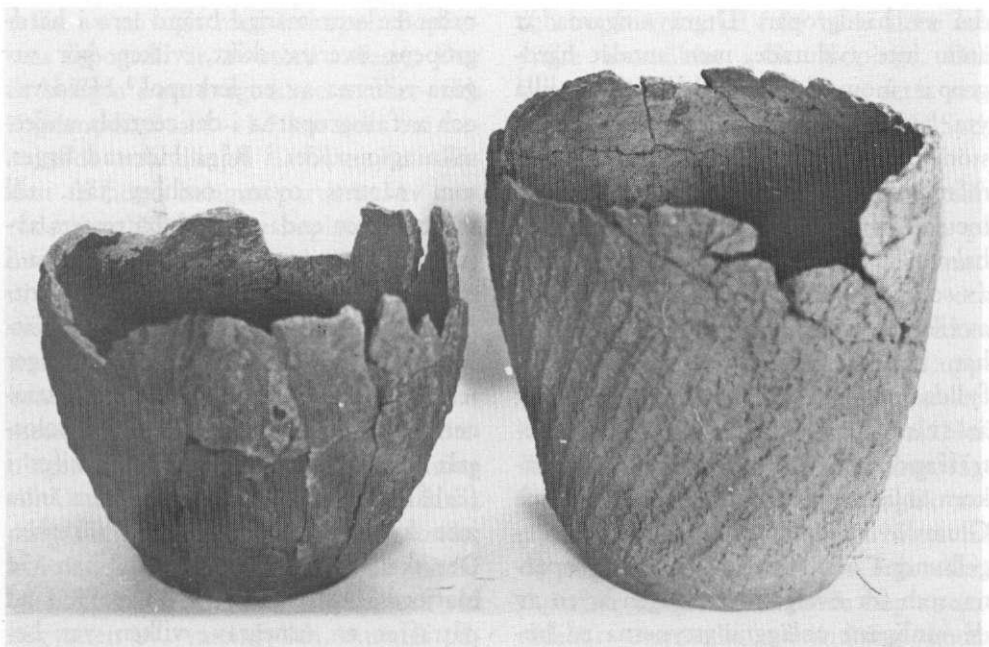
Boplatserundersökningarna under 1974 har till största delen givit fynd från yngre bronsålder. Sammanlagt har två större och ett mindre boplatserområde undersökts. I samtliga fall gäller det ny-

upptäckta fornlämningar. En stor boplatz upptäcktes under vintern 1973—74 vid schaktningsarbeten för ett projekterat villaområde i Glumslöv. Såväl fynd som anläggningar är av tämligen anspråkslös karaktär, men utgrävningen är ur bebyggelsehistorisk synpunkt viktig. Boplatsens topografi och miljö är i detta fall av största intresse: Undersökningsområdet är beläget i norra delen av Glumslövs backar på fastigheten Glumslöv 2:3, d. v. s. söder om Glumslövs kyrka och omedelbart väster om den gamla landsvägen Landskrona—Helsing-

borg. Det natursköna backlandskapet begränsas i öster av ett av Skånes pampigaste fornlämningsområden: megalitgravarna och bronsåldershögar vid Hilleshög. De under 1974 undersökta anläggningarna vid Glumslöv utgjordes av härdar och avfallsfyllda gropar med fynd av flinta och keramik, som daterar boplatzen till yngre bronsålder. De daterbara keramikfragmenten utgöres av grova, rabbiga skärvor. Någon närmare kronologisk avgränsning inom yngre bronsålder är inte möjlig. Några anläggningar med säkert daterbara stenålders-

Två härdgropar i Råga Hörstad under utgrävning. Foto D. Widholm.

Två lerkärl från urnegrav i Råga Hörstad.

fynd påträffades inte. Lösfynd av flinta, bl. a. en senneolitisk skära, bekräftar dock att platsen varit bebodd under hela den tid som de olika gravmonumenten i trakten uppförts. Beträffande bronsåldersbebyggelsen har man samma egendomliga glapp i utvecklingen, som kan påvisas på många håll i Skåne: man kan konstatera gravhögar i stort antal, vilka ursprungligen bör härröra från äldre bronsålder, även om påbyggnader i samband med sekundärgravar från yngre bronsålder kan förekomma. Inom samma trakt påträffas boplatslämningar, vilka av keramiken att döma enbart kan hänföras till yngre bronsålder. Något samband mellan boplatsten och uppförandet av gravhögar i området kan alltså inte påvisas.

Beträffande den andra större bronsåldersboplatsen är problemen i viss mån annorlunda. Boplatsen är belägen på fastigheten Råga Hörstad 1³¹ mellan Asmundtorp och Landskrona och har liksom Glumslövsboplatsen påträffats vid schaktningsarbeten för ett planerat villaområde. Genom fynden av rabbig keramik kan boplatsen dateras till yngre bronsålder. Det har alltsedan 1930-talet varit känt, att Råga Hörstad-trakten hyser boplatslämningar från yngre bronsålder.¹ Någon motsvarighet till de tidigare påträffade lerkädda groparna har dock inte konstaterats under årets utgrävningar. Förutom kulturlager, stolphål och avfallsfyllda gropar av samma typ som i Glumslöv utgöres de undersökta anläggningarna till övervägande

del av hårdgropar. Utgrävningarna är ännu inte avslutade, men antalet hårdgropar inom denna förhållandevis lilla yta kan uppskattas till över 200. Till största delen har dessa härdar samma mått: rundad form med något över en meters diameter och ett djup mellan en halv och en meter. Fyllningen utgöres av sot och skörbränd sten. Några härdar avviker beträffande formen: i två fall har konstaterats ovala nedgrävningar fyllda med sot och skörbränd sten. Det är svårt att draga några slutsatser beträffande den ursprungliga avsikten bakom anläggningarna i Råga Hörstad och Glumslöv. Särskilt gäller detta de ore-gelbundna och kulturjordsfyllda groparna, som för övrigt förmodligen är en av de vanligaste anläggningstyperna på boplatserna i Skåne och Danmark under hela förhistorien. En tidigare vanlig tolkning har varit, att man grävt groparna för att få tillgång till lera för keramiktillverkning m. m. Denna teori skulle kunna förklara groparna i Glumslöv, där grunden utgöres av moränlera. I Råga Hörstad utgöres däremot marken av grus och sand. Visserligen behövs även detta material vid keramiktillverkning och husbyggnad men det är svårt att förklara alla groparna med denna teori. Den ursprungliga avsikten bakom groparna är alltså dunkel. I varje fall torde det vara uteslutet, att man ursprungligen grävt dem för att bli av med boplatsens avfall.

Det är även svårt att tolka avsikten bakom alla hårdgroparna i Råga Hörstad. Hårdarna med långsträckt form har paralleller i den stora bronsåldersboplatsen vid Jyderup Skov i Danmark² och kan möjligen vara rester av ugnar. Även de runda och djupa hårdgroparna kan i något fall tolkas som ugn: därpå

tyder en stor mängd bränd lera i hårdgropens översta skikt, vilken bör utgöra resterna av en lerkupol.³ Hårdarna och avfallsgroparna i det centrala undersökningsområdet i Råga Hörstad ligger, som nämnts ovan, oerhört tätt, till största delen endast på någon meters avstånd från varandra. En viktig fråga i sammanhanget är därför, om den egentliga boplatsen legat på denna plats. Tätheten mellan härdar och gropar medger icke något utrymme för huskonstruktioner. Det är inte uteslutet, att den kolossala ansamlingen eldstäder är perifer i förhållande till en bebodd yta, som ännu inte kunnat lokaliseras med säkerhet. Det skall även framhållas, att man vid matjordsavbaningarna i Råga Hörstad påträffat en urnegrav, vilken var belägen ca 100 m väster om det centrala undersökningsområdet. Graven innehöll två lerkärl med rabbig yta, av vilka den ena var fylld med brända ben och den andra med jord utan några ben. Någon analys av innehållet i den benlösa urnan har ännu inte gjorts.

Den tredje bronsåldersboplatsen har ännu så länge den minsta undersökta ytan. Boplatsen påträffades vid schaktningens arbeten för breddning av vägen mellan Nybrostrand och St. Köpinge öster om Ystad. Schaktningarna har ännu inte slutförts, varför ytterligare fynd kan väntas. Den berörda markytan är dessutom minimal: Schaktningarna innebar endast någon meters ökad breddning på varje sida av vägen. De berörda boplatslämningarna torde endast utgöra en liten del av ett större bosättningsområde. De undersökta anläggningarna består av kulturlagerrester, härdar och gropar. En av hårdarna, som tyvärr var svårast skadad, bör av fynden av bränd lera att döma utgöra res-

terna av en ugn med lerkupol. Boplatssens topografi är av stort intresse: Den är belägen i ett svagt kuperat åker- och ängslandskap ca 1—1,5 km norr om nuvarande strandlinjen i Östersjön. Endast de högst belägna partierna av området innehöll spår av boplatserna och de inmätta anläggningarna ligger omkring nivån 10 m ö. h. Svackorna mellan dessa svaga backar har alltså varit mindre attraktiva. Vattenståndet under yngre bronsålder var i denna trakt ett par meter högre än det nuvarande. Bosättningen låg alltså i mera direkt anslutning till Östersjön än de nuvarande gårdarna på platsen. De låglänta partierna under nuvarande 5-meterskurvan bör under bronsåldern ha varit vattensjuka och vid högvatten ev. vattenfyllda. Antalet påträffade djurben är ännu så länge mycket ringa och medger ingen tolkning av boplatssens näringsfång. Det är möjligt att den frågan kan besvaras genom planerade provgrävningar: hela området planeras för exploatering av Ystads kommun och har därför fosfatkarterats i samarbete med arbetsmarknadsstyrelsen.⁴ De hittills erhållna fosfatvärdena över trakten mellan Nybrostrand och St. Köpinge visar bland annat tydliga koncentrationer av höga värden omkring nivån 10 m ö. h. på flera höjdryggar av samma slag som de ovan beskrivna. Det är därför möjligt, att man kan räkna med en större bronsåldersbosättning i trakten. Någon form av kontakt måste man i så fall räkna med till det ovan nämnda stora gravkomplexet i St. Köpinge. Huruvida det är samma människor som har bott vid den hittills upptäckta boplatserna och som har gravlagt sina dödar i de många urnegravarna, kan ännu inte avgöras. Vi vet dock med säkerhet, att vi har ett omfattande grav-

och boplatsermaterial från både äldre och yngre bronsålder i St. Köpinge. Den kommande bearbetningen av detta material är för närvarande en av UV-Syds viktigaste vetenskapliga uppgifter.

Sammanfattningsvis kan man beträffande de tre bronsåldersboplatserna på detta stadium konstatera, att de samtliga är belägna strax innanför kusten och i bygder med påfallande stor rikedom på gravhögar. Alla tre boplatserna uppvisar fynd, som av den rabbiga keramiken kan dateras till yngre bronsålder. Framför allt bristen på mynningsfragment gör en närmare kronologisk avgränsning vanskelig. Trots närheten till de många gravhögarna kan inga säkra slutsatser dragas beträffande boplatsernas eventuella användning under äldre bronsålder. Boplatserna vid Råga Hörstad bör ha varit bebodd under relativt lång tid, förmodligen även under förromersk järnålder. Den dominerande anläggningstypen i alla tre fallen är härddar och härddropar. I intet fall finns några möjligheter till rekonstruktioner av hus eller hyddor.

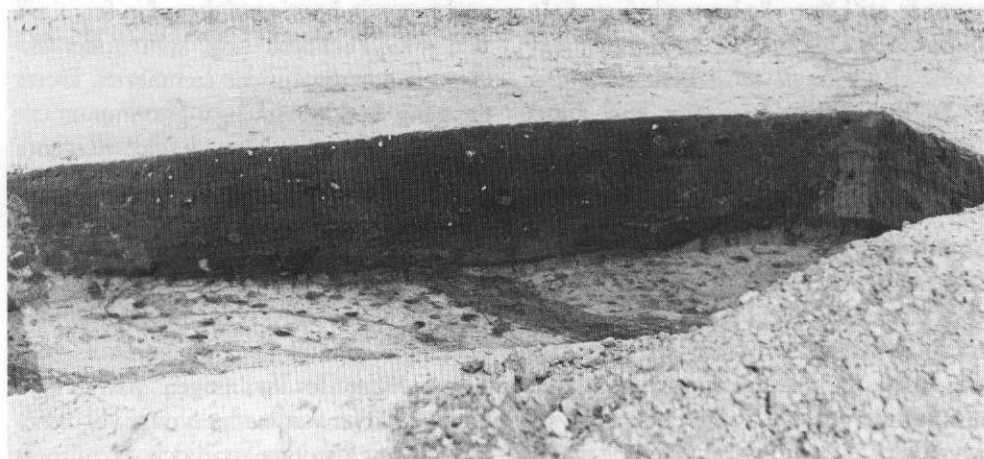
Ytterligare en bronsåldersundersökning har gjorts under 1974. Vid Ättekulla söder om Helsingborg har utbyggnaden av industriområdet nått fram till den s. k. Torborna hög, som undersöktes och borttogs under sommaren. Detta en gång i tiden ståtliga gravmonument var fruktansvärt hårt skadat: Recenta nedgrävningar, schaktningar, kraftig kringplöjning samt fullständig perforering av kaningångar. Vid undersökningens början var högen dessutom helt övervuxen av buskar och träd. Undersökningsresultatet får betraktas som magert. Under jordfyllningen påträffades ett röse över en nedgrävd grav, innehållande två spjutspetsar och en pilspets

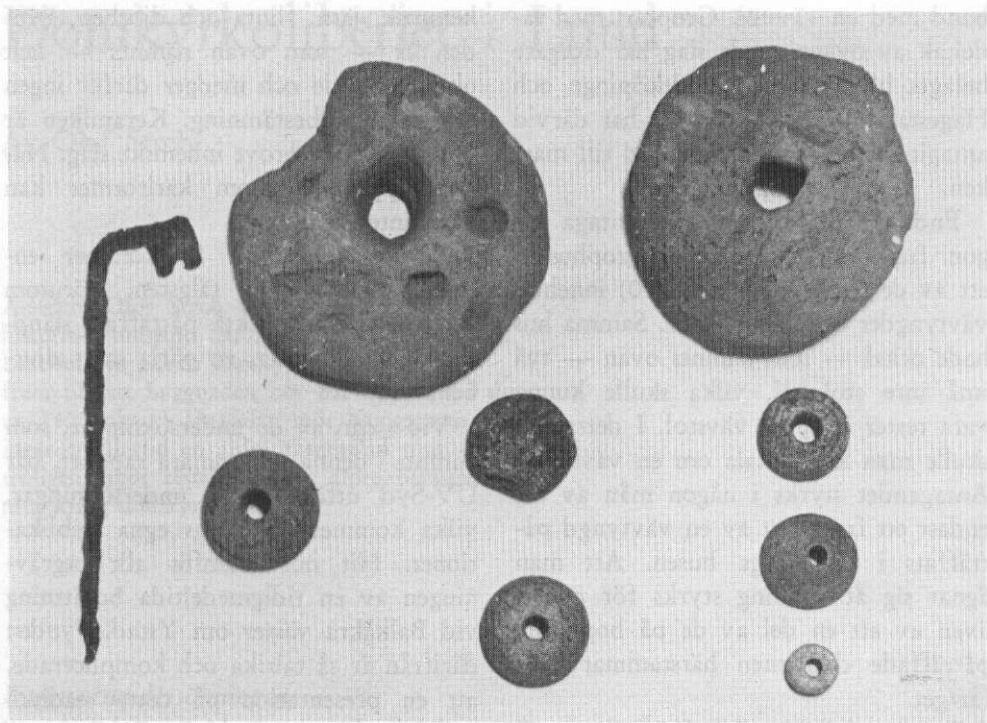
av flinta. De omfattande skadorna på högen har förmodligen utplånat flera sekundärgravar. Vid undersökningen påträffades endast de omrörda resterna av en sekundärgrav, med fynd av keramik och brända ben.

En av UV-Syds järnåldersundersökningar har nämnts ovan i samband med stenåldersboplatsen i Stävie. Den största boplotsundersökningen gäller en vikingatida bosättning vid Ättekulla gård söder om Helsingborg. Boplatsen låg något över en kilometer väster om den ovan nämnda Torborna hög. Vid undersökningens början hade större delen av boplatsen schaktats bort. Trots detta ger dock de tillvaratagna fynden en viss uppfattning om bosättningens struktur. Boplatsen var belägen i en flack sydsluttning, som begränsas av Rååns dalgång. Avståndet till nuvarande strandlinjen i Öresund är 2 km. Läget invid ett större vattendrag och strax innanför kusten har i västskåne paralleller i de stora vikingabosättningarna vid Löddeköpinge

och Lomma.⁵ De i Ättekulla undersökta anläggningarna utgjordes av sex grophus, ett tjugotal härdar samt några nedgrävningar, vilka av sin oregelbundna form att döma knappast kan rubriceras som grophus. Av grophusen var 3 stycken runda med en diameter av 3,10, 4 och 4,50 m, ett var närmast kvadratisk med 4 meters sida, medan slutligen två stycken var ovala/rektangulära med måtten $4,70 \times 2,10$ m resp $4,70 \times 3,20$ m. Det kvadratiske samt de två rektangulära husen hade samma orientering i NV—SO. Husens bevarade djup varierade mellan ca 0,15 och 1 m. Dessa mått är alltså räknade från den avschaktade ytan och säger givetvis ingenting om det ursprungliga djupet på nedgrävningarna. Schaktningarna hade även rört om såväl anläggningar som den sterila grunden, varför det är svårt att draga säkra slutsatser beträffande husens konstruktion. Några spår efter ingångar kunde exempelvis icke beläggas. Det förefaller som om husens takkonstruktion varierat: De

Profil genom grophus vid Ättekulla gård. Foto Bengt Jakobsson.

Fynd från boplatsen vid Attekulla gård: järnnyckel, vävtyngder, sländrissor och pärla.

tre runda husen saknar varje spår av stolphål. Vid undersökningar av detta slag föreligger givetvis alltid en risk för missbedömning i och med att stolphålen kan ha odlats bort eller utplånats vid schaktningarna. Då stolphål påträffades i eller utanför alla de rektangulära/kvadratiska husen, verkar dock den konsekventa avsaknaden av dem i de runda husen snarast ha en konstruktionsmässig förklaring: Då bärande stolpar sagnades, har de förmodligen haft ett runt, tältliknande tak påminnande om en samekåta. Detta antagande styrks av, att sådana konstruktioner föreslagits beträffande likartade anläggningar i Valleberga och Hagestad.⁶

De tre husen med stolphål har en viss konsekvens i placeringen av stolparna: I

det kvadratiska huset påträffades två inre stolphål i den NV—SO-orienterade mittlinjen. Det förefaller rimligt, att dessa stolpar stöttat ett sadeltak. Dessutom påträffades ett stolphål utanför huset, ungefär i linje med de två invändiga stolparna.

Det ena rektangulära huset tycks ha haft en likadan lösning: två stolphål påträffades i husets NO—SV-orienterade mittlinje. Det andra rektangulära huset är svårare att rekonstruera: ett stolphål påträffades vid varje kortsida, vilka kan ha stöttat ett sadeltak. Dock påträffades flera andra stolphål i anslutning till detta hus, vilkas funktion och samband med huset är helt oklar. Inne i detta hus påträffades dessutom två mindre hål, vilka eventuellt kan ha haft sam-

band med en vävstol. Grophus med sadeltak av ovannämnda slag har tidigare belagts bl. a. i Vä, Löddeköpinge och Hagestad-området,⁷ och man har därvid antagit att taket gått ända ned till marken.

Endast i ett fall kan man antaga någon funktion hos Ättekullagrophusen: ett av de ovala husen (anl. 10) innehöll vävtyngder och sländtrissor. Samma hus hade också — som nämnts ovan — två små inre stolphål, vilka skulle kunna vara rester efter en vävstol. I detta fall skulle man kunna tala om en vävstuga. Antagandet styrks i någon mån av att endast ett fragment av en vävtyngd påträffats i de övriga husen. Att man ägnat sig åt vävning styrks för övrigt även av att en del av de på boplatsen påträffade djurbenen härstammar från får/get.

Fynden från boplatsen kommer till största delen i grophusens fyllning. Enstaka härdar innehöll något mera än sot och skörbränd sten. Några av de oregelbundna nedgrävningarna, vilka kan bedömas som avfallsgropar innehöll dock

keramik, järn, flinta och djurben. Fynden är — som ovan nämnts — helt okonserverade och medger därför ingen noggrannare bestämning. Keramiken är uteslutande av grovt inhemskt slag. Någon uppfattning om kärllformer kan ännu inte erhållas.

Förutom keramik förekommer enstaka fragment av tälgstén. Förutom järnföremål har också påträffats sländtrissor, vävtyngder, en pärla samt djurben.

Vid sidan av de undersökningar, som nämnts i denna preliminära rapport, har UV-Syd utfört några undersökningar, vilka kommer att ägnas egna publikationer. Hit hör framför allt utgrävningen av en tidigmedeltida bosättning vid Balkåkra väster om Ystad. Fynden därifrån är så talrika och komplicerade, att en presentation på detta stadium knappast är meningsfull. Det gångna årets undersökningar har sålunda givit flera stora material, vilka lämpar sig för större redogörelser. Balkåkra, Stävie och St. Köpinge är de lokaler, vilkas fynd är mest angelägna som forskningsprojekt.

Noter:

¹ Carl-Axel Moberg: Gruben mit Lehmauskleidung bei Råga Hörstad. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1949.

² Henrik Thrane: En bronsåldersboplads ved Jyderup skov, Oldsherred, Nationalmuséets Arbejdsmark 1971.

³ Lars Larsson: En boplats i Björnstorp, Ale nr 1 1974, sid. 4.

⁴ Jfr Dag Widholm: Vad jorden gömmer, Ale nr 2 1973, sid. 37.

⁵ Tom Ohlsson: Vikingatid och medeltid i

Löddeköpinge, Ale nr 1 1973, sid. 27 ff. Björn Ambrosiani och Gösta Magnusson: Arkeologisk undersökning 1968—69. Karstort, Lomma köping, Skåne, 1972. Riksantikvarieämbetet. Rapport, 1972, B 9.

⁶ Märta Strömberg: Grubenhäuser in Valleberga. Medd. 1969—70, sid. 246.

⁷ Tom Ohlsson: A. A. sid. 30, Märta Strömberg: a. a., sid. 246, Egon Thun: Archäologische untersuchungen in Vä in den jahren 1962—63. Medd. 1964—65.

Domkyrkoliberiet i Lund

Av Olof Stroh

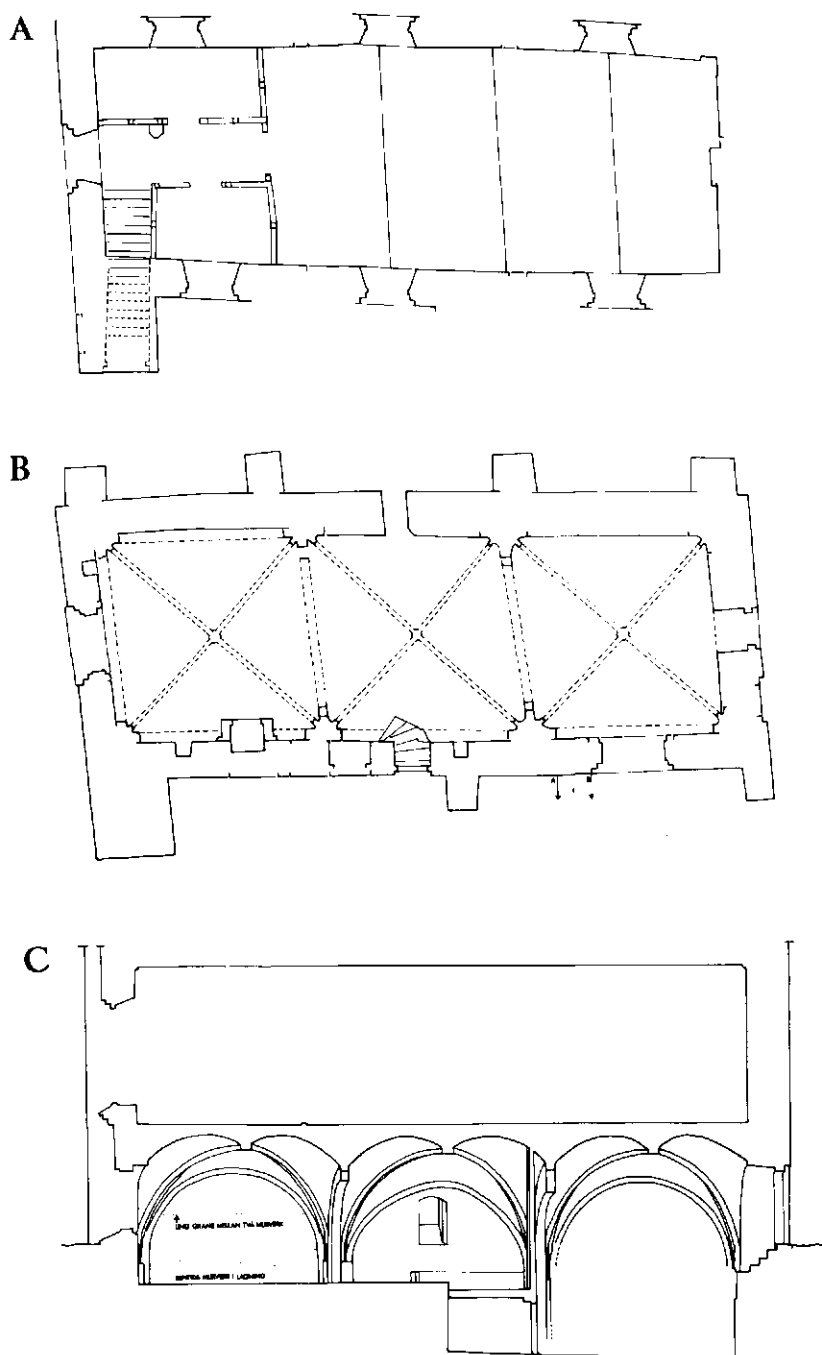
Assistent Olof Stroh vid Lunds universitets historiska museum har noga undersökt det s. k. Liberiet vid Lunds domkyrka och kommit fram till att byggnaden bör ha uppförts i slutet av 1400-talet. I långsidan mot Kungsgatan ingår emellertid en äldre krenurerad mur, som troligen utgör resterna av en äldre befästningsmur kring domkyrkokområdet.

Byggnadsundersökningen:

Strax söder om det södra domkyrko-transeptet i Lund ligger en mindre tegelbyggnad med ena långsidan längs med Kungsgatan. Byggnaden har i modern tid kallats Laurentiekapellet, tidigare — och egentligare — Liberiet. Inga uppgifter om att huset skulle begagnats som kapell i egentlig mening finns, däremot inredda Brunius 1843 övre våningen till "musikkapell" varom mera nedan. Huset blev hösten 1967 översiktligt uppmätt av Iwar Anderson och 1972—73 inför en ev. ombyggnad till sina inre delar mer ingående undersökt av mig. En noggrannare beskrivning av murverksundersökningen föreligger i rapport och kommer att publiceras i annat sammanhang, här skall endast översiktligt redogöras för den nu stående byggnadens utseende och några av de väsentligaste undersökningsresultaten.

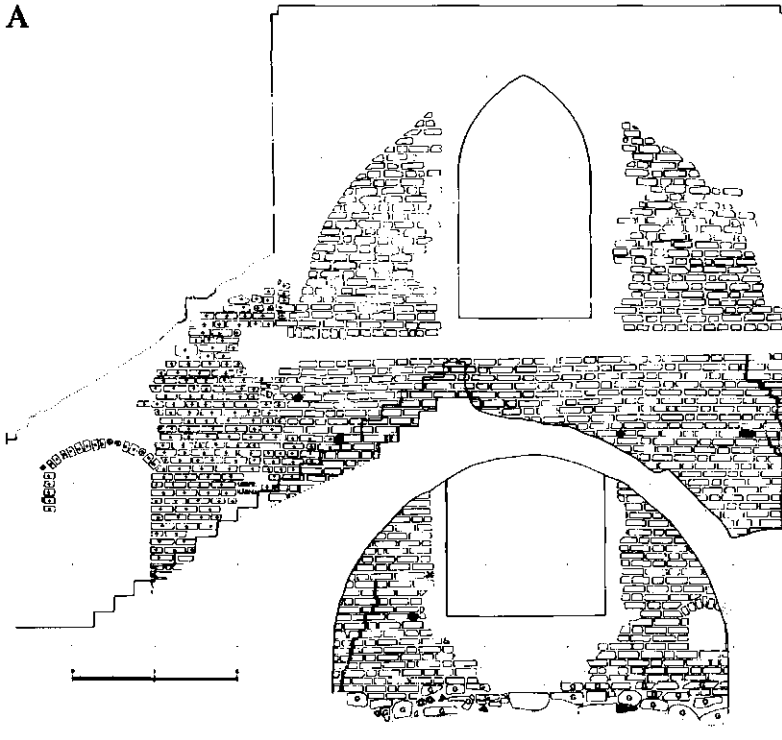
Huset är en tvåvånings tegelbyggnad med ett mindre trapphus till övre vå-

ningen, liggande i liv med östra gaveln, nu mynnande med en öppning mot domkyrkans södra tvärskeppsgavel, men med sin ursprungliga ingång åt Krafts torg. Den norra långsidan har förutom trapphuset två, den södra fyra strävpelare. Takvinkeln har tidigare varit brantare och takfoten anslutit till strävpelarna. Brunius har här höjt väggarna och satt om tak och tinnar, liksom även de spetsbågiga fönster som nu sitter i övervåningen är hans verk. Av övriga öppningar, varav några nu igensatta, är den nordligaste, nu igenmurade dörren på västra gaveln, den nu använda dörren till källarvåningen mitt på norra långsidan samt de två igenmurade spetsbågiga fönstren öster därom förutom den redan nämnda trapphusdörren mot Krafts torg på östra gaveln ursprungliga. Alla andra öppningar är sekundära. Ursprunglig marknivå ligger ca 60 cm under den nuvarande, någon

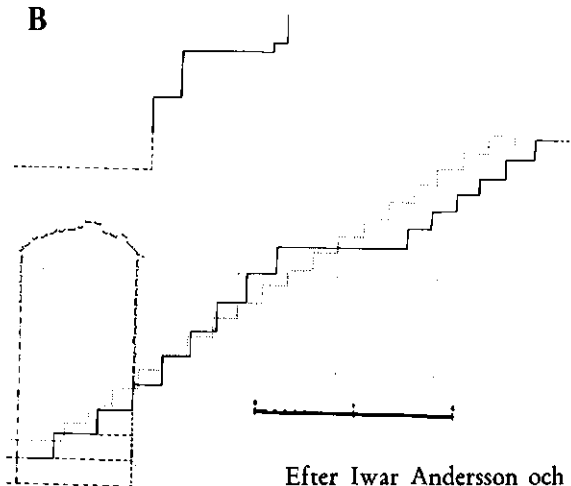

Liberiet, A) plan av övre våningen
 B) plan av nedre våningen
 C) sektion sedd från norr

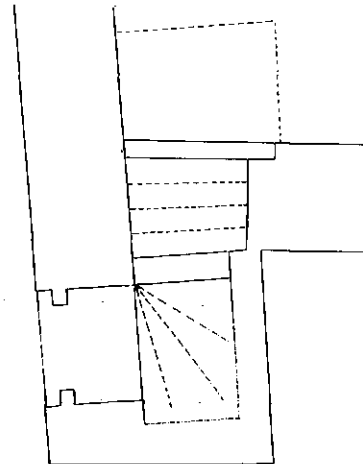
A

B

C

Efter Iwar Andersson och M. Perlitz 1967

A) Ursprungligt murverk i Liberiets östra gavel

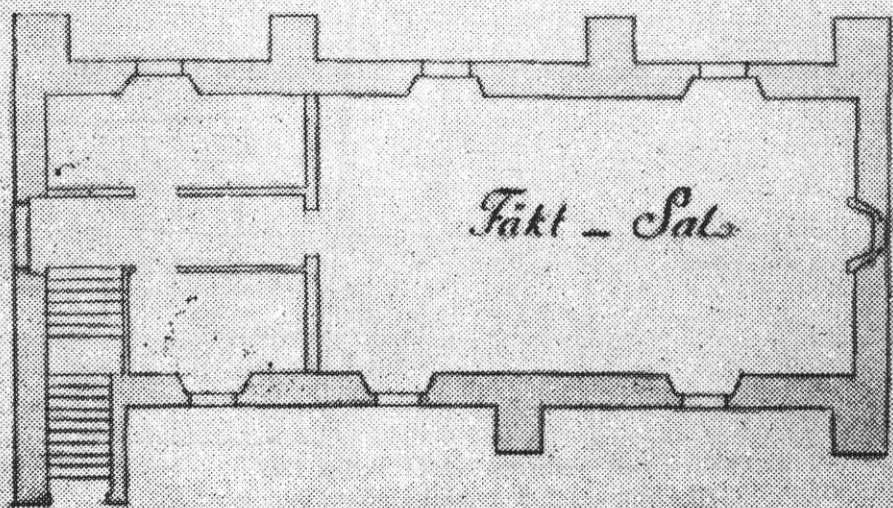
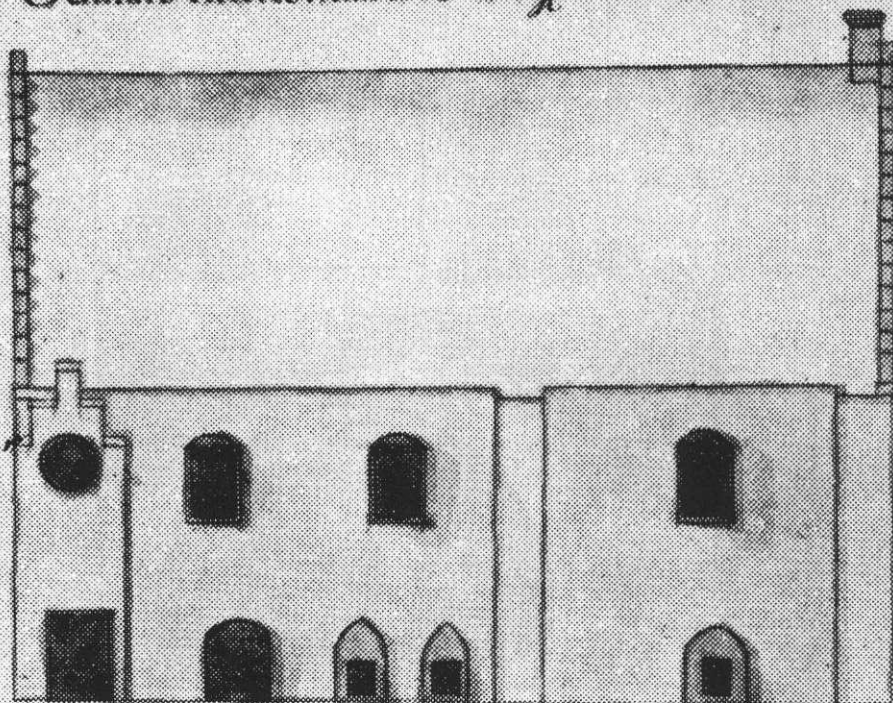
B) Rekonstruktionsförsök av trapphuset

— ursprungliga valv och trappsteg

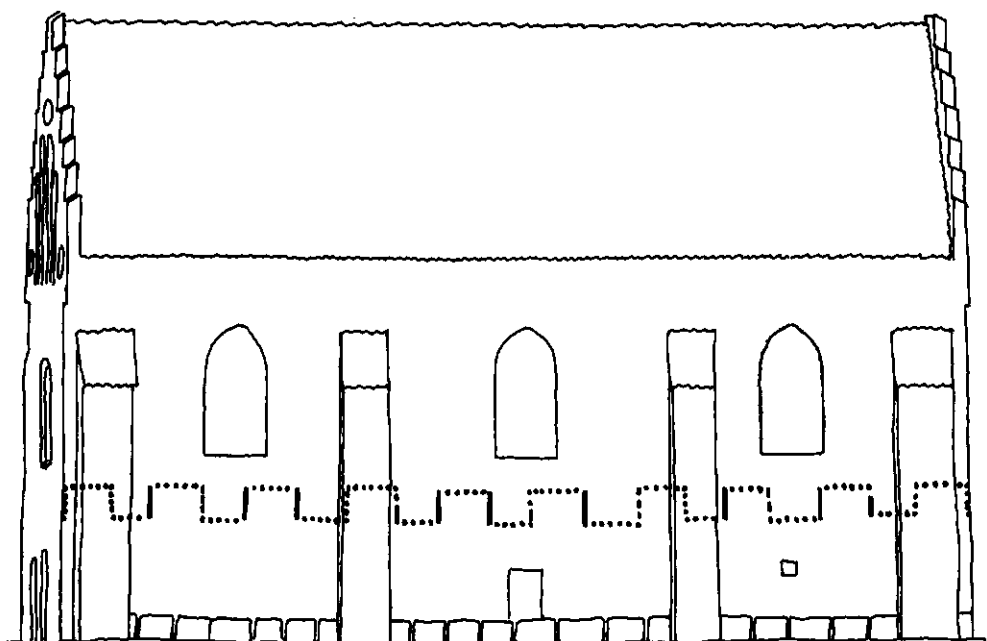
..... Brunius nuvarande trappa

C) Rekonstruktionsförsöket i plan

Gamla Auditorium i Kong. Akademien: Lund.

Liberiet Norra långsidan samt plan av övre våningen från 1800-talets början. Ur Örtengren 1951.

Skiss över långsidan mot Kungsgatan med kreneleringen inritad. Efter relations-skiss av prof. C.-A. Acking.

stensockel i stil med den nuvarande har inte funnits utan tegelmurverket har gått ner till grunden.

Av betydelse för den följande diskussionen är den äldre mur som kan spåras genom att båda hörnen mot Kungsgatan till sina nedre delar är senare omsatta och genom att en krenelering kan ses längs den södra långsidan mot Kungsgatan. Samma mur kan på insidan ses som äldre vittrat murverk under den senare påbyggda väggen. Gränsen mellan äldre och nyare murverk på insidan ligger 6 à 7 skift under kreneleringens nedre begränsning och man får föreställa sig muren med ett tjockare nedre parti, däröver ett tunnare parti som upp till avslutats av kreneleringen.

I källarvåningen kan ses en gräns mellan murverk med bl. a. åsfogar och där under murverk med enkelt snedstrukna fogar som sannolikt är gräns mellan två

olika versioner av den tjocka murdelen. På insidan ligger murverket i de båda gavlarna och norra långsidan sinsemellan i förband, men ansluter till södra långsidan i såväl det sydöstra hörnet mot Krafts torg som i det sydvästra med stötfog till den äldre murens tjocka del, däröver i öster i förband. I väster däremot ligger södra långsidan i sju skift med stötfog mot västra gaveln, först därefter vidtar hörnläggning i förband. Samma nivå, sju skift över den tjocka äldre muren i södra långsidan, utgör på gavlarna och norra långsidan gräns mellan murverk med ritsade, slätsrukna fogar nedan och icke ritsade sådana ovan. Trapphuset blev av Brunius vidgat på båda sidor, taket upphugget och omformat till ett sluttande tunnvalv och hela trappan omlagd.

Emellertid har det genom en relativt komplicerad sammanställning av beva-

rade fragment av det gamla trapphuset lyckats att till stor del rekonstruera de ursprungliga anordningarna: inträdet har skett från öster, innanför den ursprungliga ingången en vindel och en i förband med väggarna murad, mycket brant, trappa mynnande i norra långsidans inre liv på ett viloplan. Efter viloplanet följde en mindre brant trappa inne i rummet längs med östra gaveln upp till golvnivån. Trapploppet har vidgat sig avsatsvis uppåt, i taket motsvaras detta av på varandra följande horisontella tunnvalv. Bägge våningarna har ursprungligen varit välvda. I övervåningen återstår av valven endast sköldbågskonturerna och i nordöstra hörnet två skadade formstenar med något slags rundstavsmotiv. I nedre våningen står valven kvar och är här till skillnad från övre våningen helt fristående på pilastrar. Valven täcker delvis tvåfönstergruppen på norra långsidan och kan inte ha varit ursprungligt tänkta. Valven består av tre fyrdelade kvadrater, kapporna är längst ner i svicklarna helstens, däröver halvtens och med en tydlig åtsnörning i formen där de lämnar svicklarna och övergår till att ligga på stick. Undersidans valvribbor är enkelt rättvinkliga, men på de nedersta 80 cm av fasade. Det finns även övre ribbor; dessa ligger i svicklarna i förband med kapporna, men ovan dessas åtsnörda partier endast ovanpå.

Vad som tidigare är känt:

Byggnaden tilldelades vid universitetets stiftande detta som enda kända auditorium utöver domkyrkan, även om man fick ytterligare ett auditorium, sannolikt kapitelhuset vid Kraftstorg, Rosén m. fl. omtalar huset som "det gamla benediktinklostret, tidigare använt som kapitels-

bibliotek", vilket torde vara en missuppfattning av Benedictus Arvidus donation.¹ Denna omtalas i Mogens Madsens Lundabeskrivning av år 1587: "Till domkyrkan ansluter sig i sydost biblioteket, i hög grad fyllt med alla de bästa författare, hebreiska, grekiska och latinska, och till detta ha alla studerande fritt tillträde. Här kan man finna kyrkofädernas teologiska skrifter och kommentarer, den heliga och profana historiens samtliga skriftställare, poeter, filosofer, läkare, jurister, kort sagt allt vad som finns av äldre och nyare författare. Detta bibliotek berikades på sin tid av den vördnadsvärde åldringen Benedictus Arvidus Hallandus - - - så att biblioteket numera allmänt kallas det benedictinska, - - -".²

Från samma tid härstammar ytterligare två källor. Den ena ehuru osäker är det Braun-Hogenbergska sticket,³ den andra den Vedelska kartskissen över Lund där sydost om kyrkan anges "Bibliotheca".⁴ Se även på sticket den krenelerade mur som löper kring Lundagårdsområdet förmodligen den som ärkebiskop Tuve Nilsson lät uppföra 1459 efter Karl Knutssons härjningar, och vilken kan ha en viss betydelse för Liberiets byggnadshistoria.⁵ Något tidigare omnämnande av just denna byggnad har jag tyvärr inte lyckats finna, däremot beviljade ärkebiskop Birger 1499 mästare Örgen Persen att lägga 60 tunnor kol i källaren under biblioteket i kapitelgården, vilket kan ha varit denna byggnad: "tiillade, at ffor:de mesther Ørghen oc hans efftherkommere, som thet altare haffwer, maa nydhe oc beholle then keldere wwner liberariam i capitels garden at legge saadan kwall indh . . .".⁶

När byggnaden senare överfördes till det nystiftade universitetet var biblio-

teket borta och huset i behov av reparation. P. g. a. svårigheter med medels ut-
anordnande skedde inte detta förrän
1687. Auditoriet var då i så dåligt skick
att man befarade att "någon olycka
skulle sig tima därav att det för profes-
sorerna är svårt uppå sina bänkar upp
och neder komma". Från 1690-talet när
Lundagårdshuset var iståndsatt, övergick
den akademiska verksamheten förträdes-
vis dit. Någon större reparation av bib-
liotekshuset blev emellertid inte av för-
rån år 1723. Om detta skriver Brunius
bl. a.: "Akademiens äldsta lärohus, det
så kallade Liveriet, hade länge haft be-
tänkliga sprickor, hvadan öfra våningens
vackra takhvalf 1723 nedbrötos. Denna
byggnad var dessutom mycket förfallen,
hvarföre den måste 1728 och 1729 un-
dergå en betydlig reparation. Omgif-
ningsmurarne, sträfpelarne och gavel-
tinnarne förbättrades, nya dörr- och
fönsterkarmar insattes, nya bjelkar in-
lades och panelades, takresningen för-
sågs med nya läkten, tegelpannor upp-
lades och underströkos, en vindskappa
på hvarje sida anbragtes och nya fönst-
terlufter blefvo äfven insatta".⁷ Emeller-
tid fanns det åtskilligt kvar att göra
och redan 1764—65 var det dags för
nästa större reparation då även funk-
tionen förändrades: "Gamla auditorium
undergick 1764 och 1765 en betydlig re-
paration. En fäktisal med dithörande
fäktmästarrum och ett arrestrum skulle
i öfra våningen inredas. Betydliga läm-
ningar efter de nedbrutne korsvalven
framskjöto ur de ojemna murarne. Man
måste här utbryta och återuppdraga an-
senliga sträckor. Fyra nya skiljeväggar
uppfördes, nämligen tvenne af tegel-
sten och tvenne med korsverke. Man
ombyggde trappan och förbättrade tak-
betäckningen. Fönstersmygarne utvidga-

des och ommurades, nya karmar, bågar
och rutor insattes.⁸ Man gjorde nu fönst-
tersmygarne breda, låga och rakbe-
täckta, men anbragte fönsterbågarna i
murarnes ytterkanter."⁹

Kring den viktiga frågan om de ur-
sprungliga tillträdesanordningarna säger
Brunius: "Man har ursprungligen inkom-
mit i nedra våningen genom en dörr-
öppning å södra gavelmuren, och i den
öfra genom en liten utbyggnad å vestra
längsidan på en rak trappa, som be-
täcktes med tunnvalv".¹⁰ Ytterligare ett
längre citat från Brunius måste med-
tagas, avseende den väsentliga ombygg-
nad han genomförde år 1843 och som
givit byggnaden dess nuvarande utseen-
de; "Kapitlets fordna bibliotekshus,
som under sednare årtionden begagna-
des till fäktisal och arrastrum, var ganska
bristfälligt. - - - Då öfra våningen var
alltför låg, höjdes murarne 3 fot. Nya
bjelkar med murankaren och spännstolar
inlades, och nytt sparrverk med tak-
pannor uppsattes. Öfervåningen som
inleddes till musiksäl med tvenne sido-
rum, fick trossbottnar och gipstak samt
spetsbågiga fönsteröppningar med ros-
verk. Takfoten pryddes medspetsiga ge-
simsbågar och gavelröstena med nya tin-
nar. Uppgången, som var alltför brant
och låg, försågs med beqväma trapp-
steg och en passande hvalfbetäckning.
Hela byggnaden blef till det yttre afrap-
pad och öfra våningen till det inre mål-
lad." "Öfervåningen har därefter för-
blivit i detta skick, medan nedervå-
ningen som redan på 1720-talet användes
som privatkällare under 1800-talets slut
inreddes till panncentral för domkyrkan,
varvid flera öppningar i muren togs upp
eller utvigades samt det inre golvet blev
uppbrotet och utschaktat för att ge plats
för bränslebox och maskiner. Också den

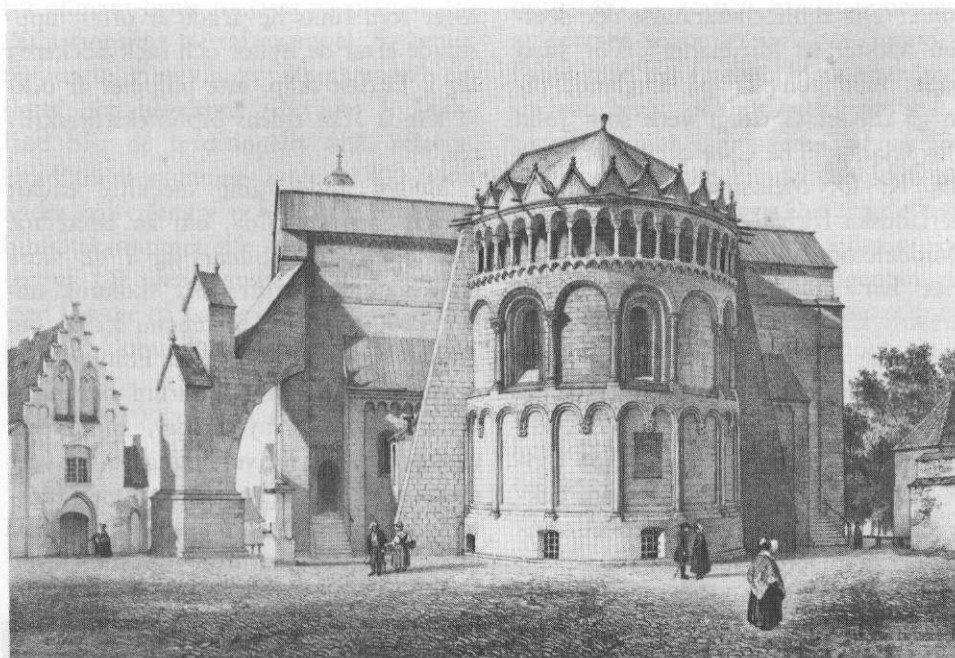
Domkyrkans södra transept samt Liberiets norra långsida. Teckning av J. C. Dahl 1817. Orig. 24×34 cm i Bergens Universitets Manuskriptsamling kat.nr 537:113.

nuvarande moderna panncentralen, belägen i marken mellan domkyrkan och Liberiet har inneburit förstörelse, såtillvida som man för att få nedgång till detta, uppbrutit stora delar av muren.

Äldre avbildningar

De äldre avbildningar som finns av Liberiet är i allmänhet gjorda i samband med att man önskar avbilda domkyrkans kor, varför de praktiskt taget utslutande visar gaveln mot Kraftstorg. Kvaliten är dessvärre också mycket låg med svåra missuppfattningar och uppenbara fel; jag finner därför bara anledning att ta upp en sådan avbildning, nämligen Billmarks litografi från 1832. Av långsidorna har jag endast funnit en

konstnärlig avbildning, av J. C. Dahl från år 1817, alltså något tidigare än Billmark. Dahl visar huset rappat samt försett med någon form av sockel. Fönstren, liksom trappdörren, har rak betäckning. De verkar däremot inte särskilt breda trots att de 1764—65 skulle ha breddats. Två skorstenar så placerade att eldstäderna bör sitta inne i huskroppen syns också. Mellan trapphuset och van Dörens strävpelare skymtar en mindre tegelbyggnad (?) av oviss byggnadsålder och användning vilken kan ha haft något att göra med dörröppningarna till trapphuset. Denna byggnad förekommer inte på senare avbildningar, ej heller på den Billmarkska litografien som annars konfirmerar den östra skor-

Domkyrkan från Krafts torg. Litografi av Billmark 1832.

stenen. På litografien syns ingen sockel samt sitter gavelfönstret i ett fält och har fler lufter än på Dahls långsida. Billmark visar en gaveltinne för mycket på vardera sidan. Örtengren återger en ritning av plan och norra långsidan från 1800-talets början som i flera avseenden är mycket intressant.¹² Lägg här märke till dels trapphusdörrens placering något till höger, samt till långsidans kombination av en dörr med stickbåge till vänster om en dubbelgrupp med spetsbågiga fönster. I allra högsta grad intressant, vilket framgår av den byggnadstekniska redogörelsen, är trappanordningen med ett viloplan i den helt raka trappan och med det övre trapploppet något bredare.

Något om europeiska biblioteksförhållanden:

Eftersom Liberiet så tidigt och så entydigt utpekats som bibliotek kan det vara av intresse att se hur boksamlingar var inrättade under renässans och medeltid i ett europeiskt sammanhang.

Något annat bevarat biblioteksrum finns mig veterligen inte i Norden, däremot på kontinenten, där helt naturligt i samband med kyrkliga inrättningar som kloster och domkyrkor. Litteraturen om detta är emellertid begränsad eftersom man i allmänhet intresserat sig mer för boksamlingarnas innehåll än deras förvaring. Området har för Tysklands del 1957 behandlats av Edgar Leh-

mann i "Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster in Mittelalter". För västeuropa, med tonvikt på England, får man gå till ett så tidigt verk som John Willis Clarks "The Care of Books" från 1909. K. O. Meinsma har behandlat nederländska förhållanden mer ingående i "Middelieuwsche Bibliotheken" 1902, i övrigt har problemen behörs endast översiktligt.

Lehmann vill för Tysklands del göra en uppdelning i det romanska skattkammarmuseet och det gotiska studiebiblioteket efter den skilda syn på bibliotekets innehåll och funktion som också visar sig i biblioteksrummens utformning. Då är givetvis att märka att dessa företeelser till stor utsträckning täcker varandra i tiden, och att studiebibliotekets uppkomst innebar ett utskiljande av de böcker som tjänade denna funktion, inte att den gamla funktionen upphörde. Det under romansk tid normala förhållandet var att man innehade endast de oundgängliga böckerna för gudstjänst och lectier, ev. några för skolundervisning. Dessa — ofta dyrbara — verk betraktades som en del av institutionens skattkammare och förvarades därefter, oftast tillsammans med andra dyrbarheter, i en sakristia eller i dess omedelbara närhet. Dessa biblioteksrum var i allmänhet svagt eller inte alls belysta, och var naturligtvis mer förvarings- än arbetsrum. Det kornära läget bildar en tradition som påverkar även de senare biblioteksbyggnadernas placering i närheten av institutionens andliga centrum där så kan ske. Detta skattkammarmuseet kallades "armarium" eller "bibliotheca", termen "liberia" blir normal först under 1300- och 1400-talen.

Den romanska bokinredningen bestod av skåp och hyllor, de bibliotekskata-

loger som finns bevarade är oftast uppdelade efter de hyllor och fack böckerna låg i. Endast skåp, inte pulpeter är också kända från tidens biblioteksöreskrifter.

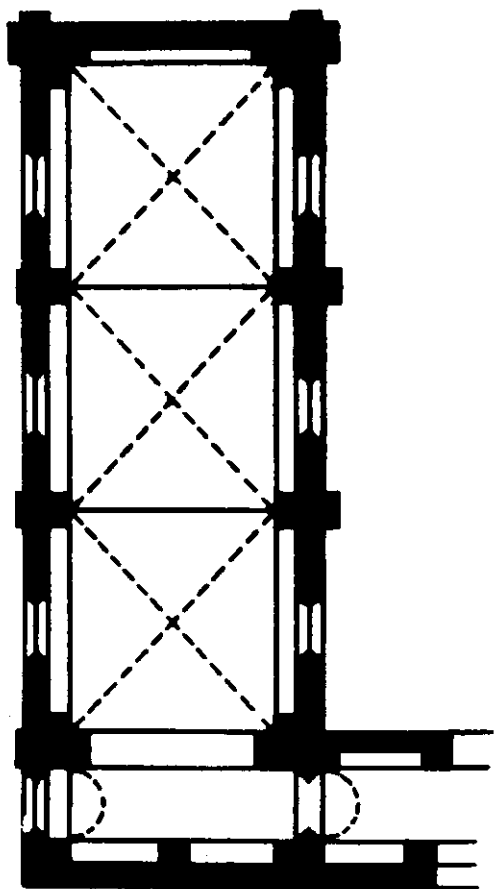
Medan under tidig medeltid endast kyrkan har särskilda, om än beskedna, biblioteksrum, utbildar sig i de stora framväxande nordfranska skolorna under 1200-talet vad Lehmann kallar det gotiska studiebiblioteket. I Frankrike är också ett antal biblioteksrum bevarade. Ofta fristående byggnader, biblioteksrummet alltid i övervåningen, för det mesta som ett långsträckt rum med fönster på jämna avstånd längs långsidorna, vilket erfordrades för uppställningen med två pulpetrader. I sin utbildade form träder oss systemet för första gången till mötes år 1289 i Sorbonnebiblioteket bestående av frameliggande, fastkedjade böcker på pulpeter kompletterade med ett "parva liberia" till utlåning som förvarades i kistor enligt äldre bruk.¹³

I Tyskland tycks detta bibliotek haft svårt att slå igenom före 1400-talets andra hälft. I viss mån kan detta vara en villfarelse eftersom inga världsliga tyska biblioteksrum finns bevarade, endast kyrkliga som alla ansluter sig mycket väl till de former som utbildas i klostren. Även i studiebibliotekets hemland Frankrike dröjde det innan typen slog igenom utanför kollegierna; så levde man bevisligen provisoriskt även med stora boksamlingar långt in på 1400-talet. Detta är omtalat bl. a. från Cîteaux där ca hälften av boksamlingen kunde förvaras i biblioteket medan resten var utplacerat över hela klostret.¹⁴

Länge nöjde man sig med s. k. "armarium commune", uppställt i närheten av kor och sakristia, innehållande böcker

för allmänt bruk att läsas på platsen. På detta finns ett flertal exempel. Systemet förutsatte givetvis av säkerhetsskäl ett slutet och begränsat tillträde. I Tyskland blir de traditionellt små, relativt kvadratiska rummen under 1400-talets andra hälft längre och större; arbetet i biblioteksrummet slår igenom. Rätt sent ser vi här den gynnsammaste formen med fönster på bägge långsidor — exempelvis i Dominikanerklostret i Branden-

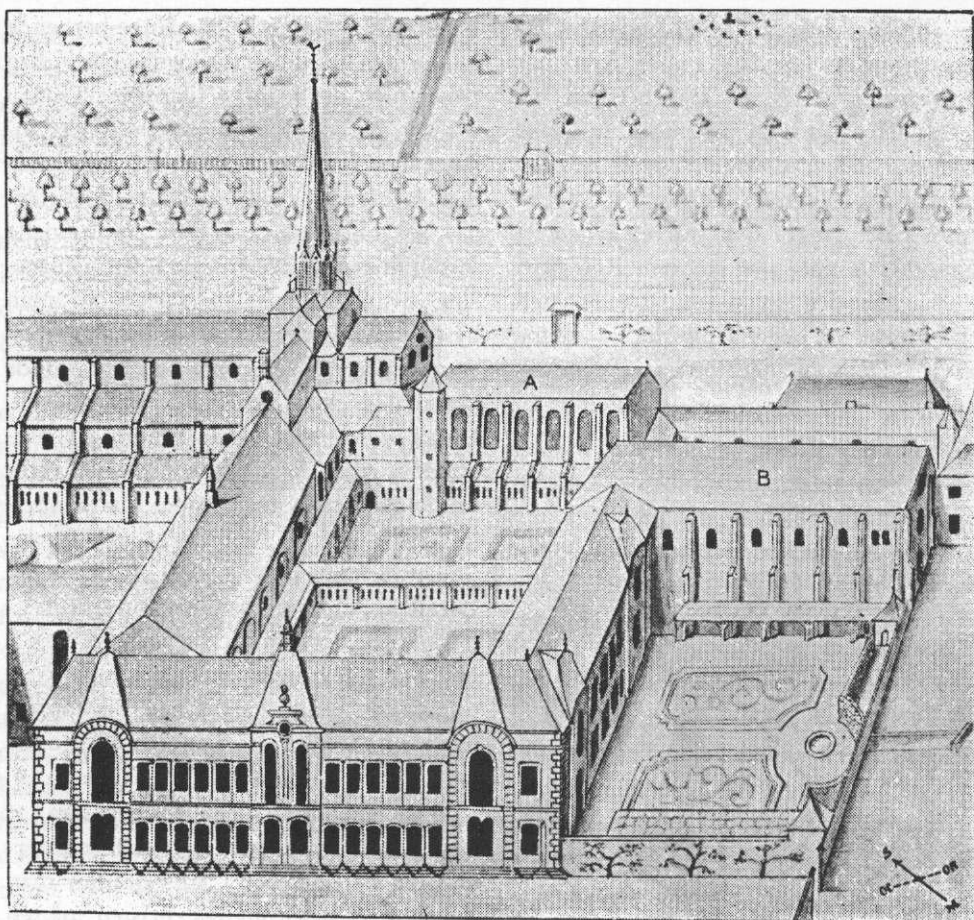
Dominikanbiblioteket i Brandenburg från 1497. Ur Lehmann 1957.

burg 1497 — man är här länge beroende av formen på undervåningen. Därvidlag följer man det franska föredömet, som i sin tur beror på biblioteksrummets inplacering i anläggningen. Det särskilda biblioteksrummet kunde därvid förläggas till olika platser. Den traditionella inställningen möter främst i östlig placering ovan kapitelsalen varigenom man bäst bevarade det sakrala sammanhanget, men under klosterförhållanden kunde komma i konflikt med dormitoriet. Detta kunde motverkas genom att biblioteket lades ovan det normalt i öster till kapitelsalen anslutande Mariakapellet. Tillträdet till biblioteket gick då antingen genom dormitoriet eller via en spiraltrappa som vanligen mynnade i trädgården bortom ostflygeln som t. ex. i Hirsau. Utrymmesbehovet kunde bäst tillgodoses genom att lägga biblioteket ovan refektoriet — "andlig spis ovan världslig" —, alltså mindre sakralt.

Från franska förhållanden har vi exempel från de viktiga cistercienserklostren Citeaux och Clairvaux hur man möter den ursprungliga bristen på en plats för biblioteket genom att förlägga det till en östlig gård över scriptorian. Observera trappanordningen på bilden. Clairvaux är byggt så sent som 1495—1503. Citeaux har okänd byggnadstid, men anses sannolikt inte vara mycket tidigare. Citeaux var enskeppigt kryssvälvd, vilket tycks ha varit regel i Frankrike, medan man i Tyskland föredrog tvåskeppighet och i Italien treskeppighet, allt naturligtvis i anslutning till respektive lands övriga arkitekturvanor.

Det ovan nämnda gäller i huvudsak reguljära samfund. Vid sekulära förhållanden, som t. ex. i Lund, får man naturligtvis räkna med att den lösligare or-

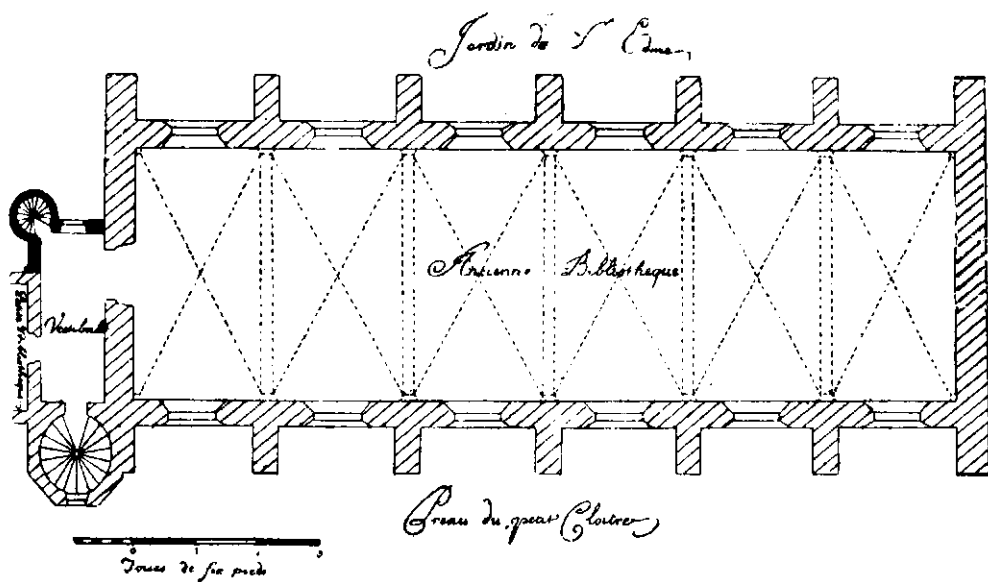
Cîteaux Fågelperspektiv från 1718. Biblioteket utmärkt med A. Ur J. W. Clark 1902.

ganisationen påverkade även bibliotekets placering.

Den vedertagna inredningsordningen i större bibliotek, sådan den kan följas i några sena bevarade exempel och härledas ur kataloger och biblioteksinstruktioner tycks ha varit två pulpetrader mellan fönstren. I nord- och västeuropa dubbelpulpet, enkla endast av utrymmesskäl, t. ex. vid ändarna. I England utvecklade man redan tidigt det s. k. "stall"systemet med hyllor i mitten av

dubbelpulpet, vilket i hög grad befrämjade utrymmet och kan ha bidragit till att man här länge bibehöll detta system när man på kontinenten övergick till det eftermedeltida salsbiblioteket. Ett antal sådana bibliotek från 1500- och det tidiga 1600-talets England har bevarats till modern tid. En variant som kan vara av en viss betydelse är den från Hirsau med pulpet i mitten och traditionella skåp mellan fönstren.

Det kan också med tanke på Benedic-

Cîteaux. Plan över biblioteket. Ur J. W. Clark 1902.

rus Arvidus donation i Lund år 1578 påpekas att det berömda bevarade biblioteket i Zutphen i Nederländerna tillkom och inreddes enligt pulpetsystemet i samband med en stor donation år 1560.

Lunds domkyrkas bibliotek:

Redan tidigt, nämligen i det med Necrologium Lundense sammanhängande Consuetudines canonice omtalas en boksamling i Lund med orden "In ipsius cantoris custodia sit armarium librorum".¹⁵ Den första kända bokgåvan härrör från diakonen Ulf's testamente år 1124¹⁶ och sju år senare testamenterade domprosten Asser "de flesta av gamla och nya testamentets skrifter, alla försedda med glossor, därjämte många arbeten i naturkunskaper". Det sista är inte minst viktigt eftersom det ger belägg på att samlingen redan tidigt kunde möta mer än de rent sakrala behoven. Senare följde ett antal donationer, inte minst genom ärkebiskoparna Absalon och Andreas Suneson. Från deras tid antyder Weibull också att

den codex av Skånelagen kan härstamma, som är omtalad som "den rette skonse skonske Lov, som ligger vdi S Lauritz kircke wdi Lund".¹⁷ Andra juridiska volymer är de två glosserade handskrifter av den kanoniska rätten som kaniken Niels Bunkeflo gav 1346 varav en ännu är bevarad.

Förutom donationer har man haft möjligheter att utöka boksamlingen genom inköp. Kapitlets och domkyrkans räkenskaper har visserligen gått förlorade, men t.ex. i ärkedjäknens Håkans testamente år 1283 omtalas 12 mark penningar till inköp av missale. Man har också företagit egna avskrifter.

Boksamlingen tycks genom medeltiden ha förvarats i den åt kanikerna upplåtna södra sakristian. I Liber daticus recentior sägs 1283 att boken skulle förvaras "in sacristigia"¹⁸ och ännu i Johs. Brostrups statuter av år 1489 stadgas att den kanik som hemlånade en av böckerna skulle låta anteckna detta i sakristian.¹⁹

Sta Walpurga i Zutphen, biblioteksrummets inredning. Ur Lehmann 1957.

Nu fanns det naturligtvis böcker även annorstädes, t. ex. i det sextiototal altare som fanns i domkyrkan, sådant omtalas bl. a. i ärkedjåknens Håkans ovan nämnda testamente. Även om man mot medeltidens slut talar om "liberia Lundensis" tycks man ha menat boksamlingen, inte platsen.²⁰

Diskussionen ovan gäller domkyrkans bibliotek. Emellertid vet vi genom testamenten att kapitlet hade ett eget bibliotek skilt från detta, så skänker 1358 kantorn Benechinus Henrici böcker såväl till domkyrkan som till kapitlet. Han skänker samtidigt en sångbok till katedralskolans bibliotek. Detta är ihågkommet i fler testamenten, så får det

år 1379 ärkebiskop Niels klassiska författare. Om hur samtliga dessa förvarades vet vi intet, inte heller hur skilda de i längden hölls från domkyrkans.

I samband med reformationen genomled domkyrkans boksamlingar stora förändringar. Dels tillfördes de ofta illa åtgångna bibliotek som tillhört stadens övriga andliga inrättningar, dels fick man senare under 1500-talet flera ansevärd donationer, de största av kaniken Hans Seber och av den tidigare omtalade kantorn Benedictus Arvidus.

Det kan emellertid knappast ha hjälpt det avbräck som kom 1537 då Christian III för att upprätta ett stort bibliotek i Köpenhamn sände Jörgen

Thorman bl. a. till Lund för att uppsamla böcker av värde.²¹ 1693 nämns "Georgij Thormanni revers på någre böcker han tagit från Lund och till Köpenhamn fördr".²² Då Christian IV firade sin sons bröllop år 1634 gavs ett storartat fyrverkeri, till vilket användes gamla skrifter och dokument, hopsamlade från olika håll, men mest från katedralkyrkorna.²³

År 1671 överfördes bibliotekets kvarvarande rester till det nya universitetet och år 1687 uppgjordes en förteckning på då förefintliga 386 tryckta band och 13 handskrifter vilka i allmänhet finns kvar i det nuvarande universitetsbiblioteket, om än splittrade. De delar som förts över till Köpenhamn brann med *Vetus Bibliotheca* 1728.

Om det lundensiska bibliotekets förvaringsmöbler finns inget berättat — möjligen kan orden "armarium librorum" ovan antas syfta mera konkret på "bokskåpet" — däremot från Malmö. Vid Mariakapellets förstöring 1529 nämns en där stående "bogestoll meth enn kiistae eller skrin, szom loghe sex bøgher belenckedae i".²⁴ År 1638 omnämner en inventarieförteckning, nu i Malmö rådhusarkiv "51 bøger in folio, som ligger vdi lencker j kirckenis liberie, ..." Detta liberie var Dringelbergska kapellet där ännu Linné på sin skånska resa fann 47 stora volymer fastkedjade vid pulpeter.

Slutdiskussion:

Efter denna redogörelse återstår att sätta den stående byggnaden i relation till vad som konstaterats för att försöka tyda dess ålder och funktion. Vi kan då notera att byggnaden sådan dess ursprungliga skick kan anas har klart senmedeltida prägel; vidare genom Mogens Mad-

sens och Vedels beskrivningar att den vid tiden för den Benediktinska donationen varit domkapitlets bibliotekshus. Något tidigare utpekande finns inte, men Örgen Perssons tillstånd 1499 visar att det då fanns ett separat bibliotek beläget i kapitelgården, över en källare. Detta med källare behöver inte uppfattas i modern mening som ett underjordiskt utrymme, utan endast som ett förråd i en bottenvåning.

Det står vidare klart av bevarade testamenten att domkapitlet måste ägt betydande boksamlingar i synnerligen skiftande ämnen även om exemplet från Citeaux visar att detta inte nödvändigtvis medförde särskilda biblioteksutrymmen.

Stadgandet i 1489 års statuter säger härvidlag ingenting utöver att det ansågs naturligt att kanikerna privat utnyttjade boksamlingarna. Det är lika naturligt att man ville ha alla kvittenser på så dyrbara föremål samlade på ett ställe som att detta skulle vara centralt och säkert. Ett studiebibliotek av den art liberiebyggnaden företräder var också avpassat just för att man inte skulle låna hem dess böcker utan arbeta på platsen. De böcker som var avsedda för utlåning kan alltså fortfarande, helt eller delvis, varit förvarade någon annan stans, t. ex. i sakristian.

Vi kan också konstatera att husets typ med en tvåvåningslänga i tre valvkvadrater, med belysning i regelbundna avstånd längs övervåningens långsidor, med en separat och oglamorös ingång i ett östligt gavelhorn och tillträde från kapitelgården, med undervåningen ägnad ett helt annat ändamål, överensstämmer väl med den kanon för biblioteksbyggnaden som utbildats i västeuropa under senmedeltiden och som var synnerligen produktiv under 1400-talets slutskede.

Byggnadsdelarnas inbördes ålder, tillkomst och ursprungliga anordning låter enligt mitt förmenande sig rätt väl bestämmas. Äldst är utan tvekan den krenelerade mur som utgör nedre delen av långsidan mot Kungsgatan. Den har under Liberiets äldsta tid fortsatt på ömse sidor om byggnaden, vilket ses av de senare isatta murhörnen mot Kungsgatan. Dessas form antyder att övre delen med kreneleringen varit tunnare än den egentliga muren. Skillnaden i fogtyp och ev. färgning i det undersökta fältet mot Kungsgatan på nedre våningens insida kan innebära skilda byggnadsetapper för muren.

Murens insida är på sina ställen så vittrad att det svårigen låter sig förklaras enbart med några års exponering för väder och vind. Murens olika nivåer visar flera intressanta samband med andra detaljer. Så ansluter som jag tidigare påpekat gavelmurarna med stötfog till nedre partiet av södra långsidan, som är den del av den äldre muren som syns på insidan, den del som har full tjocklek. Denna del når upp till en nivå som motsvarar också det på den av Örtengren publicerade ritningen och vid undersökningen av trapphuset sannolikt funna viloplanets nivå. Nivån för tinnarnas nedre gräns på utsidan motsvarar på insidan skiftet i fogtyp på gavlar och norra långsidan. Denna nivå är densamma som i sydvästra hörnet avslutar södra långsidans stötfog mot gavelmuren och inleder hörnläggning i förband. Slutligen ligger strävpelarna mot Kungsgatan överallt i stötfog till tinnarnas övre gräns, oavsett om de ligger mot ursprunglig mur eller ej. Allt detta vill jag för den ursprungliga byggnadsgången tolka på följande sätt:

Man har mot en stående mur som

första moment uppfört gavelmurarna och norra långsidan till samma höjd som denna murs nedre tjockare parti; d. v. s. det i södra långsidan nu synliga nedre partiet. Dessa murar har lagts med stötfog mot den stående. De har innehållit: I västra gaveln en dörr, den nu igen-satta norr om den i senare tid begagnade. I norra långsidan mellan trapphuset och den från början uppdragna strävpelaren en spetsbågig dörr närmast pelaren och en tvåfönstergrupp i samma stil intill. Det är vidare rimligt att tänka sig ett fönster i samma stil till höger om pelaren i enlighet med uppmätningen bild F. Trapphuset har byggts tillsammans med övriga väggar med sin östra långsida som en direkt fortsättning av huvudbyggnadens östra gavel och av samma tjocklek, men med sin egen gavel och västra långsida tunnare. Trappöppningen vänd åt öster, trappan begynnande med en vindel, sedan rak och brant, mynnande i långsidan på murens topp. Tröskelhöjden vid trapphusdörren låter sig inte längre konstateras, men om man också här antar en ursprunglig marknivå ca 60 cm under den nuvarande är det sannolikt med en kort yttre trappa om man vill få plats för en dörr som öppnas inåt mot trapphuset. Jag föreställer mig att detta utgjorde höjden på en tänkt bottenvåning med platt tak där bjälklaget varit avsett att placeras där muren på södra långsidan avsmalnade 7 skift innan den egentliga kreneleringen började.

Trappan har då varit avpassad till den tänkta golvnivån i övervåningen.

Vad ändamål man ursprungligen avsett för nedre våningen är osäkert, uppdelningen av dörrar och fönster tyder på att man förutsett en ev. uppdelning i två separat tillgängliga utrymmen.

Om man beaktar det faktum att trapphusets anordning bevisar att övre våningen var ursprungligt avsedd, om man accepterar de byggnadsmässiga indicierna på att den var tänkt som bibliotek samt om man är villig att acceptera teorin att Örgen Perssons tillstånd gäller detta hus, som alltså redan då omnämnes som liberium och förråd, är det inte omöjligt att tänka sig att det primära ändamålet med undervåningen inte var utrymmesbehov för något specifikt ändamål, utan just att utgöra undervåning till ett bibliotek, av säkerhetsmässiga skäl, och därför att den accepterade typen för en biblioteksbyggnads utförande krävde det.

Det kan ha varit säkerheten som gjort att man när man hunnit så långt beslutat sig för att välva hela huset, även undervåningen. Det homogena murverket och avsaknaden av bjälklagshål tyder på att något annat aldrig utförts, ens för en kortare tid. Man har nu som andra moment höjt murarna ytterligare sju skift runtom huset, utgående från sydvästra hörnet där dessa lagts mot den tunnare delen av muren under kreneleringen och efter att ha gått runt huset i förband avslutats med stötfog mot sin egen begynnelse. Byggnaden var nu uppförd till gränsen mellan ritsade och oritsade fogar på gavlarna och norra långsidan. Bytet mellan murare som nyttjade respektive inte nyttjade ritsar bör ha försigått i sydöstra hörnet. Som tredje moment har man höjt murverket till tinnarnas överkant såväl inne som ute. Båda hörnen mot Kungsgatan ligger här i förband på insidan eftersom båda gavelliven slutat mot öppningar i kreneleringen och alltså ingen stående mur som kunnat förleda till stötfog funnits. Som fjärde moment har strävpelarna på södra långsidan upp-

förts med stötfog såväl mot tidigare tinnar som mot mellanrum.

Slutligen har hela murverket till gavelspetsarna rests, med fönster och urtag för de övre valven, med yttre blinderingar och strävpelare lagda i förband.

Av fönstren i ovanvåningen finns nu intet spår. Om de suttit symmetriskt kan de att döma av bredden på bevarade väggpartier ha varit högst ca 75 cm breda.

Att övre våningens valv är slagna först i slutskedet säger sig självt, nedre våningens kan däremot vara slagna redan efter första skedet. Om så varit fallet borde man vid det fortsatta resandet av byggnadsställningar utgått från dessa valv och valvfyllnaden. Redan det faktum att en bomhålsrad ligger mycket nära den senare golvnivån talar mot detta.

Övergången till valv i nedervåningen fick som tidigare nämnts till följd att delar av tvåfönstergruppen doldes. Det är av vikt att påpeka att de trots detta användes som fönster i fortsättningen. Valven medförde också att man var tvungna att fortsätta trappan inne i själva rumsutrymmet i övre våningen. Att man därvid tycks ha kostat på sig ett viloplan efter den första starka stigningen och en mindre brant trappa i övre loppet saknade betydelse för biblioteksutrymmet; den nordöstligaste pulpeten måste likväl slopas.

Det är naturligtvis ogörligt att med någon säkerhet avgöra hur man ursprungligen tänkt sig andra våningen. En möjlig lösning, som skulle förklara strävpelarnas placering på norra långsidan, vore att man tänkt sig en förstuga längs med östra gaveln i linje med trapphuset samt två valv i det egentliga biblioteksrummet. Dessa skulle då blivit

något rektangulära, ca 6½ m breda och ca 8 m i husets längdriktning. Ett sådant förstuguarrangemang kan ses i det tidigare nämnda dominikanerklostret i Brandenburg från 1497.

Flera av de senare ändringarna i huset är närmast ogörliga att bestämma till tid och ändamål. Emellertid bör såväl den lilla öppningen mot Kungsgatan som västra gavelns nu öppna dörr och det stora fönstret på norra långsidan ha direkt samband med panncentralen. Detsamma gäller beklädnaden på västra gavelns insida.

Den stickbågiga dörr som suttit i det östra av tvåfönstergruppens fönster är öppen hos J. C. Dahl och igenmurades uppenbarligen av Brunius, men något ytterligare kan inte sägas. Detsamma gäller porten i östra gaveln. Den bör i sin första version ha anslutit till en klart lägre marknivå än den nuvarande, vilket tyder på ett relativt tidigt stadium.

Den nuvarande dörren till trapphuset finns redan hos Dahl och där är rakbetäckt i likhet med fönstren i övervåningen. För fönstrens vidkommande blev den förändringen vidtagen i samband med 1764—65 års reparation och samma sak kan mycket väl ha varit fallet med uträntandet av trappan och inrättandet av en ny trappdörr utan att något bestämt kan sägas. Om den rest av ett fönster till övervåningen som syns mitt på västra gaveln och dess motsvarighet på gaveln mot Krafts torg, vilken syns på Billmarks litografi där Brunii fönster nu sitter kan anföras ett citat av Sven Lagerbring: "Theologerne höllo sin föreläsningar i gamla munkkoret, juristerne i fru Giörels och läkarne i S. Dionysii kapell, men filosoferne uti det så kallade gamla auditorium, hvilket rum var så mycket beqvämare för djup-

sinnigheten som ljuset intet der hade särdeles tillfälle att skingra tankarne". Behovet av ljus bör alltså ha gjort sig gällande under byggnadens tid som lärosal, och man kan gissningsvis erinra sig 1728 års reparation. Det västra gavelfönstret måste ha murats igen senast vid reparationen 1764—65 då fäktsalen inrättades, eftersom vi vet att denna här hade spis och rökgång, vilket kan ses på bl. a. den av Örtengren visade planen.

Den hjälp man för en absolut datering kan få av byggnaden själv är mycket ringa, så är t. ex. blinderingsformerna på gavlarna ett allmängiltigt motiv under 1300- och 1400-talen. Av de övre valven tyder de obetydliga spårren i nordöstra hörnet på att valvribban i sin nedre del varit profilerad med någon form av rundstavsmotiv, men inte ens detta kan definieras mer exakt och allraminst kan man säga hur ribborna i övrigt varit utformade. Möjligen kan den avhuggna tysk som ses under formstenarna tyda på att här endast varit ett enkelt, rätvinkligt kragband och i så fall antyda 1400-talets mitt eller senare del.

Samma tid skulle då också ribborna i nedervåningen utmärka med sin rektangulära genomskärning och sin avsmalnande nederdel, medan valvens konstruktion av halvstenskupor med nederdelen förstärkt till helstens enligt Monica Rydbeck får ses som en övergångsform mellan 1300-talets helstensvalv och 1400-talets halvstensvalv, denna övergångsform skulle i så fall icke vara känd efter 1400-talets första årtionden.²⁵

Man får emellertid dra sig till minnes att Monica Rydbecks undersökning gäller i första hand kyrkvalv utan övre våning och att behovet av förstärkta valv kan ha känts starkare vid en byggnad av Liberiets typ, liksom det anknyter till

den utvecklade tekniken vid stjärnvalvslagning. Kännetecknande för valvens typ är också den åtsnörning mitt på halvstenspartiet som tidigare omtalats och som trots valvens stora enkelhet inte får ses som ett primitivt drag, utan är ett tecken på den förfinade teknik som utvecklats för att slå valv med så få och enkla byggformer som möjligt, och som får sitt mest avancerade uttryck i stjärnvalven. Liberiet har trots sin enkla grundform varit svårt att välva på grund av husets avsevärda skevhet, som medfört att ingen båge eller valvkappa kunnat göras den andra lik. Behovet av lätt anpassningsbara och föga virkeskrävande stödmeter har därigenom varit särskilt kännbart. Stöd för gördel- och kryssbågar har varit oundgängligt, men genom att mura svicklarna först i ett stadigare helstensparti och sedan i förband med de övre ribborna samtidigt som de kupades något extra bör de ha kunnat slås helt utan extra stöd. När svicklarna ovan gördelbågarna fick kontakt och började ligga på stick blev ytorna och kraven på stöd större. Genom att återigen kupa dessa partier något extra förstyvade man konstruktio-

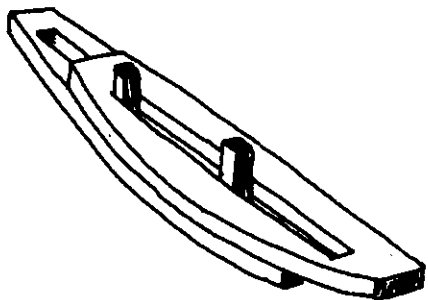
nen och kan ha klarat sig med ett enkelt reglerbart "Krumbholz" för samtliga kappor.²⁶

Utan att närmare vilja ta upp den diskussion som förts kring Lunds murar och vallar kan det konstateras att den äldre mur som ingår i nedre delen av långsidan mot kungsgatan väl överensstämmer med det befästningssystem kring Lundagårdsområdet Rikard Holmberg härleder till Erik Emune och år 1134.²⁷ Holmberg framhåller också i likhet med Ragnar Blomqvist att stadens yttre vallsystem inte omnämnes vid Karl Knutssons angrepp år 1452 utan att Lundagård då tycks ha haft de enda funktionsdugliga fortifikationerna. Holmberg menar att dessa fortifikationer utgörs av den moderniserade domkyrkoborgen från 1134. Detta förutsätter att den mur ärkebiskop Tuve Nilsson skulle ha anlagt 1459 inte är ett nybygge utan ett iståndsättande av en äldre befästning, tillräckligt användbar för att ha kunnat göra god tjänst sju år tidigare, men måhända skadad vid samma tillfälle.

Av den stående muren har på utsidan stora partier i de nedre delarna fått utbytas på 1700-talet och senare, medan de övre med kreneleringen gör ett tämligen fräscht intryck. På insidan är teglet i muren som tidigare omtalats starkt vittrat och i det östligaste fältet i nedre våningen finns en gräns mellan två murverk, också det tidigare omtalat.

För den händelse man kunde hänföra de yttre övre delarna med kreneleringen till Tuve Nilsson och 1459 skulle detta innebära att muren frånräknat Erik Emunes eventuella version tidigare under medeltiden förelegat i minst en, sannolikt två versioner uppförda i tegel. Det skulle också innebära att liberie-

"Krumbholz". Ur Fehr 1961.

byggnaden finge hänföras till tiden efter Tuve Nilsson vilket jag mot bakgrund av min tidigare diskussion anser högst rimligt.

Ett annat indicium för en antagen sen byggnadstid är det faktum att 1489 års statuter inte omnämner liberiet och dess

handhavande. Självfallet kan ingen nämnvärd betydelse läggas i detta, men sammantagna menar jag att de i uppsatsen diskuterade faktorerna gör en byggnadstid i mycket sent 1400-tal avsevärt sannolikare än den datering till 1300-talet som tidigare antagits.²⁸

Noter:

¹ Jerker Rosen, Lunds Universitets Historia I s. 52—53.

² Tryckt översättning i Ragnar Blomqvist, Lund på Mogens Madsens tid s. 33 Föreningen det gamla Lund Årsskrift XXVIII/1946.

³ Dito s. 13.

⁴ Dito s. 51.

⁵ Ragnar Blomqvist, Lunds Historia I, s. 148 Lund 1951.

⁶ Lunds Ärkestifts Urkundsbok V:CDLIII 14/11 1499.

⁷ C. G. Brunius, Lunds Domkyrka s. 370—371 Lund 1854.

⁸ Brunius Samlingar LV s. 102.

⁹ Dito s. 105.

¹⁰ C. G. Brunius, Skånes Konsthistoria s. 307 Lund 1850.

¹¹ C. G. Brunius, Lunds Domkyrka s. 542.

¹² Per Örtengren, Historiska notiser kring Lunds Universitets byggnads och markfrågor. L.U.A. NF Avd. 1 Bd46 Nr5 1951.

¹³ J. W. Clark, The Care of Books s. 158—159 Cambridge 1902.

¹⁴ Dito s. 97—100.

¹⁵ Martin Weibull, Saml. till Skånes Historia ... s. 18 Lund 1868—69.

¹⁶ Detta och andra i sammanhanget om-

nämnda testamenten finns bl. a. omtalade i Lauritz Weibull, Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden, Lund 1901 på vilket verk detta stycke i stor utsträckning bygger.

¹⁷ Schlyter, Skånelagen Företalet LXXVI, LXXIX.

¹⁸ Weeke, Lunde Domkapitels Gaveböcker s. 334 Kjöbenhavn 1884—89.

¹⁹ Martin Weibull, Samlingar ... s. 50 Lund 1874.

²⁰ Danske Magazin I:297.

²¹ Hans fullmakt är tryckt i L. Weibull, Bibliotek ... s. 14ff.

²² Skånebrevförteckningen: Domkyrkians i Lund breff och skrifter n:o 1593.

²³ T. B. Bircherod, De causis deperdit. apud septentrionales antiquitatum. Dänisches Bibliothek IV s. 388.

²⁴ Pappersbrev 31/5 1531 Lund domkap. arkiv.

²⁵ Monica Rydbeck: Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor, s. 223 Lund 1943.

²⁶ Götz Fehr, Benedikt Ried, s. 84 München 1961.

²⁷ Rickard Holmberg, Lunds vallar och murar. I Ale I:1970 s. 1ff.

²⁸ Blomqvist 1951 s. 157 m. fl.

Uniformiteten och Skånes folkmål

Av Ingemar Ingers

Sedan Skåne övergått till Sverige efter de mångåriga striderna på 1600-talet påbjöds svenskan som officiellt språk. Men skåningarna lärde sig inte tala det nya tungomålet över en natt. I själva verket behöll man sin östdanska dialekt, framhåller fil. dr Ingemar Ingers, som vänder sig mot den utbredda schablonuppfattningen att allmogen snabbt anammade det nya språket genom att varje söndag lyssna till de svensktalande prästerna och flitigt läsa katekesen.

Det synes vara en ganska vanlig uppfattning bland historiker och kyrkohistoriker, att genomförandet i Skåne av svensk administration, kyrkoordning och kyrkospråk på 1680-talet skulle medföra en omläggning på några decennier av allmogens talspråk från "danska" till "svenska". Detta uttryckes än med vaga antydningar om att "svenskt språk infördes" och än med påståendet att "skåningarna fick ett nytt modersmål". Det verkliga förhållandet var, att svenskan visserligen blev officiellt språk och skriftspråk, samt ämbetsmännens, prästerskapets och de lärdes språk, under det att folkmålet i stort sett förblev intakt för lång tid framåt. Det som i folkmålet blev försvenskat var uttryck för vissa religiösa, kyrkliga och administrativa begrepp.

Här behöver inte närmare förklaras

vad uniformiteten innebar. Det var genomförandet av svenskt kyrkoskick och kyrkospråk i de från Danmark erövrade provinserna Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän. Vad man har orsak reagera emot i gängse framställningar av uniformitetens genomförande är två detaljer. Dels är det den naiva hyllning, som ägnas företrädarna för den tidens storsvenska herrefolksmentalitet och föreställningen att uniformiteten var en samaritgärning, som från svensk sida ägnades kyrkan i de erövrade landskapen. Dels är det den ohållbara föreställningen att befolkningen i de från Danmark erövrade landskapen genom åhörandet av svensk gudstjänst, genom läsundervisning och utanläsning av katekesens lärosatser blev "svenskspråkig" och "svensktalande".

Det brutala genomförandet av uni-

formiteten skedde genom löftesbrott, svek och överrumpling. Det betydde inte inledningen till en guldålder för kyrkolivet i Skåne och andra likställda landskap. Tvärt om var det inledningen till en i andligt avseende steril och ofruktbar period. Hur skulle man från svensk sida bedömt, om ett gammal-svenskt landskap, exempelvis Småland, skulle blivit utsatt för något liknande?

Men därmed är inte sagt, att anslutningen till svenskt kyrkoskick och kyrkospråk aldrig borde varit genomförd. Ett gammalskånskt talesätt lyder, att "de konne gåd litt lämpeliare te väja", där lämpeli är detsamma som smidig och skonsam. Man kunde haft en längre övergångstid och väntat till kyrkliga tjänster fick nya innehavare. — Som en ursäkt för den karolinska tidens övergrepp emot kyrkomenigheten anföres gärna, att vi inte kan bedöma en sådan företeelse utifrån vår tids värderingar. Men har man någon känsla för rättvisa och rättfärdighet, har man rätt att opponera sig, då ännu i vår samtid präster i Lunds stift, som borde företräda en kristen förkunnelse om människokärlek och skonsamhet, kan i populära framställningar uttrycka bifall och beundran för biskopen Canutus Hahn och hans våldsregemente — som var och förbliver oförenligt med kristen etik. På 1600-talet hade man en helt mekanisk uppfattning om religionen; den uppfattades mera som en juridisk angelägenhet än som en hjärtesak. Skulle inte denna mekaniska kristendomsuppfattning för längesedan vara övervunnen? Den är oförenlig med kravet på intellektuell ärlighet.

En helt schablonmässig uppfattning av försvenskningen, med rubr. "Hur blev egentligen Skåne svenskt"? framträder i

en artikel av hovpredikanten Alex. Westin i årsboken *Minnen från Helsingborg* och dess skola 1971, s. 138. Därav citeras följande: "Man hade klart för sig, att nyckeln till försvenskningen av skåningarna var just gudstjänstlivet. Kunde man införa svenskt språk och kyrkoskick, skulle folket vara vunnet (!) för Sverige. 1686 års kyrkolag tillkom just för att vinna skåningarna och införa svensk ordning i kyrkorna." Därtill skall kommenteras: Kan man kalla ett underkuvat folk för "vunnet"? De nya härskarna, företrädade av biskop Hahn och hans anhängare, tyckes snarast ha handlat enligt de principer, som uttryckes i det romerska citatet *Oderint, dum metuant* (Må de hata, blott de frukta). Här är stor orsak att erinra om ett yttrande av framlidne prof. Sture Bolin: "Det var inte den karolinska tidens försvenskningsspolitik, som band Skåne närmare vid Sverige. Det var 1700-talets långa fredsperiod." (Jag erinrar mig inte ordagrant yttrandet, men själva sakinnehållet ändras inte därigenom).

Vidare finns orsak att reservera sig emot påståendet: "Efter försvenskningen blev Skåne bryggan mellan den svenska och danska kyrkan." Det är just vad det icke blev. I mer än 150 år efter uniformitetens genomförande fanns ingen alls förbindelse mellan dessa båda kyrkor, så när som att ett par danska psalmer blev översatta till svenska. I Skåne var all förbindelse med danskt andligt liv avbruten. Den danska och svenska kyrkan vände varandra ryggen, till dess en förbindelse kom i gång i förra hälften av 1800-talet, där särskilt prost P. G. Ahnfelt var aktiv. Till domkyrkjubileet 1845 var danska gäster inbjudna, och snart därefter följde skandinaviska kyrkomöten. Men detta var

ingen följd av "försvenskningen". Orsaken var snarare en växande känsla för nordisk gemenskap.

Att förelägga präster att predika på svenska, fastän de inte hade kunskaper däri, att fråntaga kyrkor och enskilda personer danska biblar och psalmböcker (för att därpå försälja dem i Danmark), att tvinga barn att en och en framträda i koret för att förhöras i hela menighetens närvaro — var det kristligt? Situationen förvärrades därav, att då och ännu långt fram i tiden kyrkobesök var obligatoriska. När i ett annat gammalt danskt landskap, i Sönderjylland under preussartiden efter 1864, tysk gudstjänst efterhand genomfördes, fanns åtminstone religionsfrihet i Tyskland, och man kunde saklöst utebliva från den förtyskade gudstjänsten. Man hade t. o. m. möjlighet att stifta danska s. k. frimenigheter. Ingen utlämning av danska böcker var påbjuden. Men man saknade att inte kunna komma i sin egen sockenkyrka. I vår samtid får vi uppleva, hur kyrkfolket i Sverige kan känna olust och vantrivsel inför godtyckliga förändringar i gudstjänstordningen, framkallade genom den överdrivna s. k. ritualismen. Det kan medföra, att många känner sig hemlös i kyrkan och utebliver, ev. söker uppbyggelse hos en grannpräst, som man har mera förtroende för. Men hur mycket mera påfrestande kändes det inte för våra förfäder på Carl XI:s tid, som motvilligt och utan möjlighet att protestera skulle få se gudstjänsten totalt omlagd med de heliga orden i en ny och främmande dräkt?

Man måtte vara bra känslolös, om man uttrycker sympati för Canutus Hahns hänsynslösa regemente. Men olika nyanseringar förekommer. I sin skrift *Hur Skåne blev svenskt* (Uppsala 1943)

konstaterar prof. Jerker Rosén s. 40, att myndigheterna har tillgripit hårdhänta metoder. Den författare, som visar mest medkänsla och deltagande för den menighet, som blev utsatt för denna hårdhänta behandling, är prostens Anders Hedvall i läseboken *Då Skåne var danskt* (Kbhn 1967). Det är i kapitlet med rubr. "Varför tystnade tempelsången?"

Georg Göransson's avhandling *Canutus Hahn, en biografisk studie* (Lund 1950) är en ingående analys över Hahns person och verksamhet. Förf. erkänner hans administrativa förmåga men är också medveten om de negativa sidorna: "en självmedveten representant för det nya härskarfolket" (s. 221). Han konstaterar att för större delen av stiftets befolkning var uniformiteten en delvis främmande kultur, påtvingad av erövra- ren (s. 206).

Denna inledning är nödvändig som förutsättning för den följande framställningen. Man har gjort sig överdrivna föreställningar och felaktiga slutsatser om den verkan, som svensk gudstjänst och den av kyrkan ombesörjda läsundervisningen fick, nämligen att uniformiteten och införandet av svensk katekesläsning skulle betyda en snart genomförd allmän omläggning av allmogens talspråk. Här skall nu citeras en del uttalanden i litteraturen, som företräder denna ohållbara uppfattning.

Det mest omfattande verket är teol. dr lektor Yngve Bogrens sakrika avhandling *Den kyrkliga försvenskningen av Skånelandskapen och Bohuslän* (Lund 1937). Framställningen är grundlig och detaljrik, och förf. döljer inte de konflikter och de tragedier, som genomförandet av uniformiteten medförde. Men upprepade gånger möter man på-

stående att allmogen i de berörda landskapen blev svensktalande. Det är som om katekesen med sitt begränsade ordförråd skulle ha fungerat som en lärobok i svenska. Man har orsak att mångenstädes sätta frågetecken eller utrops- tecken inför dylika slutsatser:

S. 172. "Prosten Arenkil hade lyckats bringa det därhän att folket lät sina barn lära svenska språket. 183: Han (kyrkoh. Jöns Sorbonius i Jämshög) hade även utdelat abc-böcker och uppmanat bönderna att låta sina barn lära sig svenska språket. 229: Prosten i Albo och Järrestads härader hade lyckats anskaffa en person, som var kompetent att undervisa barnen i svenska språket. 243: Att ungdomen sålunda allt mer och mer gjorts förtrogen med svenskt språk har haft viktiga konsekvenser också för de äldres vidkommande. Även dessa ha till följd härav i allt större utsträckning kommit i kontakt med svenska språket, som alltså undan för undan vunnit terräng i Lunds stift. 255: - - - ungdomen i Halland och Älvsyssels kontrakt skulle bibringas kunskaper i svensk katekes och därmed också i svenska språket. 293: Framemot mitten av 1700-talet torde emellertid svenska språket ha varit allmänrådande bland befolkningen i Skåne och Blekinge. 315: Vi torde emellertid ha skäl att tro, att åtminstone de flesta yngre personer i Halland och Bohuslän tack vare den svenska katekesundervisningen gjorts förtrogna med svenska språket. 316: (betr. Halland och Bohuslän). Det förefaller därför troligt, att svenska språket fr. o. m. denna tid (1690-talet) ganska hastigt vunnit terräng bland befolkningen. 318: - - - att praktiskt taget hela befolkningen i Halland och Bohuslän omkr. år 1750 tack vare den svenska katekesundervisningen

fått svenska språket till sitt modersmål."

(Må det tillåtas en stilla undran: Om denna Bogrens sist anförda hypotes är riktig, hur kunde det vara möjligt för Ernst Wigforss att efter 1900 kunna förarbeta och nedskriiva en nära 800 sidor stor avhandling över Södra Hallands folkmål? Och hur kunde utforskarna av Bohusmålen, i synnerhet Abrahamson, Björseth och Janzén, ännu på 1930- och 40-talen bedriva framgångsrika undersökningar?)

Här ovan anförda citat ur Bogrens avhandling utgår tydligtvis från den förutsättningen, att för det man lär sig utantill lärosatser ur svensk katekes, man därigenom övergår till att tala ett nytt språk. Här upprepas de påståenden, som på sin tid framfördes av den för uniformiteten ivrande delen av prästerskapet. I Skåne meddelar kontraktsprostarna tid efter annan statistik över hur många av befolkningen som kan läsa dansk eller svensk katekes. Därifrån drar man den slutsatsen, att befolkningen dels är dansktalande, dels svensktalande — i stället för att samtliga talade ett folkmål, som var danskpräglat. En som särskilt utifrån färdighet i svensk katekesläsning skryter med folkets framsteg i svenska språket är prosten Arenkil i Kellstorp i Vemmenhögs härad. Omkring 280 år efter hans tid besökte förf. Kellstorps socken och kunde konstatera att, för att vara på 1960-talet, var det på få ställen jag iakttagit en så genuin dialekt som just här. — Det är att märka, att katekesens ordförråd endast täcker en ringa del av allmogemålets hela ordförråd, som enligt jämförande studier hos vuxna personer uppgår till minst 10.000 eller mer. Ej heller de för folkmålet främmande ord och former, som ingick i katekesens text,

blev upptagna av folket (annat än vid ordagrant citerande). Femte budet blev inlärt under formen "Du skall icke dräpa", men *dräpa* blev inte därmed ett folkligt ord. Detta begrepp uttryckes med *slå ijel* eller *ö-lägga*. Endast i en del av nordöstra Skåne finns, liksom i sydligaste Småland, *dräpa* i förbindelsen *dräba löppor*, men detta är intet lån från katekesen.

I del I av samlingsverket Lunds stift i ord och bild (Sthm 1947) har prof. Hilding Pleijel medverkat med ett kapitel med rubr. Gammallutherskt kyrkoliv i Skåneland. Framställningen är saklig och vederhäftig, dock med den reservationen, att också här drages alltför vittgående slutsatser om uniformitetens förmåga att göra en dansktalande befolkning till svensktalande. Här skall citeras: S. 79: "Men tack vare försvenskningsspolitiken fick denna folkundervisning en sådan omfattning, att den av den yngre generationen skapade ett läskunnigt och mera upplyst släkte, som blev fast rotat i svenskt språk och tänkesätt. S. 81: Tack vare alla dess nu omnämnda åtgärder genomträngdes och präglades Lunda-stiftets församlingar av svenskt språk och svenskt tänkesätt." (Vad vet vi om menige mans tänkesätt?) — Tidigare uttalas s. 74 om ställningen på 1670-talet: "I hemmen talades fortfarande danskt språk." Förf. synes förutsätta, att uniformitetspolitiken förorsakade genomförandet av ett nytt hemmaspråk, från danska till svenska. Den "danska", som talades, var inte identisk med danskt skriftspråk (det som förkunnades från predikstolarna), ej heller med dialekten på Själland. Den var en särpräglad östdansk dialekt, som kan benämnas Skånemål, redan i dansk tid utgörande övergångsstadier mellan ödanska mål och de

sydligaste svenska målen i Småland, och tillsatt med åtskilliga egenartade drag. Och Skånes folkmål skulle överleva uniformiteten. Det fåtal låneord, som kan dateras till tidig svensk tid, är inte tillräckligt för att man sätter en gräns i språkligt avseende i den karolinska tiden. De, som småningom blev svensktalande, om än med kvarstående skånska drag, var det lärda ståndet, prästerskapet och ämbetsmännen, kort sagt de som bedrivit läroverks- och universitetsstudier. Det var upprinnelsen till det s. k. lokala riksspråket i Skåne, närmare behandlat i förf:s monografi Språket i Lund.

En desorientering företräder också en klassiker, Ivar Harrie, i kapitlet Den kulturella profilen, s. 34 i publikationen Den skånska profilen, utg. av Skånska sparbanksföreningen (Kr-stad 1966). Där uttalas — i samband med behandlingen av övergångstiden — följande om den språkliga sidan: "I Skåne blev litteraturen svenskspråkig, liksom också tal-språket, med avvikelser i satsmelodi, syntax och ordförråd, som inte behöver vara danismer"(!) Det är att märka, att vad han här karakteriserar är det ovan-nämnda lokala riksspråket, men inte folkmål i egentlig mening. Man skulle annars kunnat antaga, att han i sina tidigare år haft tillfälle iakttaga också folkmålet i sin hemort i Harjagers härad.

Det språkliga utgångsläget för de fyra erövrade, f. d. danska landskapen var, att i större delen av dem talades en östdansk dialekt, där Skåne var huvudlandet. Till de östdanska målen hör därtill målet på Bornholm, målet i Listers härad och de halländska folkmålen, som i norr utgör övergång till Bohusmål och Västgötamål. Bohusmålen är en egenartad grupp, som har inslag av såväl danska som norska och svenska drag

(närmast Västgötamål). Målen i mel-
lersta och östra Blekinge (öster om Lis-
ters härad) har visserligen flera inslag av
dansk språkutveckling, men de kan i hu-
vudsak betecknas som en fortsättning
söderut av Smålandsmålen. I Blekinge
utgör Mörrumsån en skarp dialektgräns
mellan det mera skånsk- och danskpräg-
lade Listermålet och de övriga Blekinge-
målen.

Skånemålen är sinsemellan ganska
skiljaktiga. Över allt i periferien visar
de anslutning till närbelägna eller an-
gränsande folkmål: i nordväst dels till
Halland och dels till Nordsjälland, i
nordost till Värendsmålen i Småland
(som inte är detsamma som försvensk-
ning), i sydost till Bornholmsmålet och i
sydväst till målen på Amager, Sydsjäl-
land och Sydöarna. Här skall vi nu re-
dovisa de för Skånemålen gemensamma,
väsentliga drag, där de visar överens-
stämmelser med dansk språkutveckling.

Gammalt *g* (*gh*) efter vokaler övergår
till *v* el. *w* (efter "hård" vok.) och *j*
(efter "mjuk" vok.) eller faller bort.
Ex.: *have*, *krave*, *sko*, *sköv*, *skarw* el.
skåw (skog, formerna geografiskt be-
gränsade), *väj*, *høj* och med bortfall: *ru*
(råg, äldre *rugh*), *stie* (stege). Denna ut-
veckling finns också på gammalsvenskt
område i Småland, i synnerhet i väster.

Efter vokaler övergår ljuden *k*, *p* och
t till respektive *g*, *b* el. *v*, och *d*: *baga*,
koga; *kryba* el. *kryva*, *sliba* el. *sliva*,
gada och *gryda*. — Former med *b* i
kryba etc. tillhör nordöstra och mellersta
Skåne, former med *v* tillhör målen i
nordväst och i söder.

Den äldre förbindelsen *iu* (*ju*) övergår
i växande utsträckning till *y* el. *jy*: *jyb*
el. *jyv* (jfr ovan), *ly*, *nyra*, *nyda*, *tjyv*
och *tjyva* (djup, ljud, njure, njuta, tjuv
och tjuga). Formerna för "ljuga" illust-

rerar successiv övergång till mera danska
former: i nordost *jua*, därnäst på ett
större område *jyva*, i sydväst *lyva* men i
Oxie-Skytts-målet *lyve*.

Därtill kommer danskpräglade former
för en mängd enstaka ord (t. ex. räkne-
ordet *fira*) samt överensstämmelser med
danskt böjningssystem och danskt ord-
förråd. En stor del av detta ordförråd
berör inte bara de gammaldanska land-
skapen men också gammalsvenskt om-
råde i västra Småland och ända upp i
Västergötland, t. ex. *hör* för lin.

Men en redogörelse för Skånemålens
ställning skulle inte bli fullständig, om
den inte också redovisar sådana väsent-
liga drag, där de av gammalt överens-
stämmer med svenskan (och med syd-
svenska folkmål).

Liksom i det gamla Sverige fanns där
i det gamla Danmark skilda dialektområ-
den. I Danmark utgjorde Jylland och
Skåne (med Bornholm) de yttersta mot-
sättningarna, som främst kännetecknas
av behandling av den gamla ändelse-
vokalen *-a*. Den har bortfallit i Jylland,
(*bag*) har övergått till *-e* på öarna (*bage*)
och kvarstår i Skåne (*baga*). Undantag
utgör i Skåne Skytts härad och $\frac{2}{3}$ av
Oxie härad, som har den danska ändelse-
vokalen *-e*.

I Skåne uttalas gammalt långt *u* såsom
slutet *u*, såsom i *du* (pron.) och *hus*, då
det i danskan har en dragning åt *o*.

Skånemålen saknar den danska stöt-
tonen (stödet) men den finns heller icke
på Sydsjälland, på Sydöarna och Born-
holm. Därtill har Skånemålen musikalisk
accent, d. v. s. en fördelning av grav och
akut accent.

Förbindelsen av gammalt *a+ng* blir i
Skåne *-ång*, t. ex. i *lång* och *vång*, *många*
gånga, men liknande former finns också
i delar av Själland och i Sönderjylland.

Det torde observeras, att i Lunds stifts landebok (c:a 1570) ordet *vång* (d. v. s. vång) nästan alltid tecknas *vong*. Den är en av de många terrängbeteckningar, som i Landeboken mestadels har skånska former; andra sådana är *sticke* (stycke) och *skiute* (skifte).

I förbindelsen av best. artikeln *den* + adj + subst. följer i Skåne best. slutartikel: *Dänn store stenen, de vida hused*, där danskan har *den store sten, det hvide hus* etc. Också Landeboken har denna syntaktiska egendomlighet (*den lille engen*).

Nästan alla dessa företeelser, som innebär en övergångsställning till svenskan och de sydligaste svenska folkmålen, återfinnes också på Bornholm, som har en östdansk dialekt. Denna redogörelse har ansetts nödvändig för att klarlägga Skånes ställning inom det gamla danska språkområdet. Av hänsyn till utrymmet kan inte redogörelsen bli vidlyftigare, men ev. intresserade hänvisas till de dialektbeskrivningar, som upptages i litteraturförteckningen.

Hur förhåller det sig nu med påståendet, att den med uniformiteten sammanhängande läsundervisningen och katekesläsningen skulle vara detsamma som en undervisning i svenska? Riktigare är att kalla den en undervisning *på* svenska, d. v. s. efter svenska läroböcker, som var Abc-boken och katekesen. Det torde observeras, att det endast är folkundervisningen, som här behandlas. Vad som var svenskt var dessa läroböcker, men det är inte säkert att alla de klockare, som skötte undervisningen, var svensktalande (riksspråkstalande) eller blev det. Deras färdighet låg väsentligen på den musikaliska sidan. Sådana klockare, som inte bedrivit läroverks- och universitetsstudier — och de var de flesta — var ännu

i sen tid dialektalande. Förf. har känt två gamla klockare, nu benämnda kantarer, som talade mera dialekt än riksspråk. Det var Hans Almgren i Burlöv (1833—1926) och P. Nelén i V. Skrävlinge (1841—1930). Den förstnämnde var tillika folkskollärare. Dessa har tjänstgjort mer än 200 år efter uniformitetens genomförande. Huru mycket mer skulle inte deras kolleger i slutet av 1600-talet ha varit dialektalande. Den "svenska" de behärskade var ordagrann innanläsning eller citerande av lärosatser, och så skulle det också förhålla sig med Skånes allmoge långt fram i tiden.

Om man kallar läsundervisning och katekesläsning i Carlarna XI:s och XII:s tid för undervisning i svenska språket, så är det en stor överdrift. Det var inte språkundervisning i vedertagen mening. Dit hör ju rättskrivningslära, språklära, uppsatsskrivning och översättningsövningar. Intet av delarna förekom. Ännu i folkskolorna långt in på 1800-talet fanns inte något skolämne, som hette svenska. Det hette "läsning", och denna undervisning gick ut på att läsa ledigt innantill, och skrivundervisning bestod i att forma skrivbokstäver till stavelser och ord. Även sedan undervisning i rättskrivning och språklära införts i folkskolorna, var detta något som i praktiken endast fick sin tillämpning i brev och protokoll, räkenskaper o. d. Men tal-språket var fortfarande dialekten, tillsatt med ett fåtal riksspråkslån.

Om myndigheterna förväntat sig, att undervisning i katekesläsning för skånska barn skulle resultera i ett nytt talspråk, så blev därav ett fullkomligt fiasko. Folkmålen i hela Sverige och inte bara i Skåne hade stor livskraft och stabilitet ännu under 1800-talet och en del av 1900-talet. För övrigt, om folkunder-

visning i primitiva former och länge med katekesen som enda lärobok skulle verkat så riksspråksfrämjande, då skulle ju också andra folkmål i Sverige, som visar större avvikelser från riksspråket, ha blivit undanträngda. Men varken målen i övre Norrland, Dalmålet eller Gutamålet blev det av denna orsak. De fick så lång livstid, att de hunnit bli grundligt undersökta. Detsamma gäller Skånemålen och målen i andra f. d. danska landskap. Undersökningarna har pågått så länge, att bilen har blivit ett allmänt trafikmedel och bandspelaren blivit ett komplement till anteckningsboken.

Beträffande förhållandet mellan folkmålen och riksspråket har man att skilja på riksspråkslån, som gäller enstaka ord och former, och riksspråkspåverkan, som är av långt senare datum och först under 1900-talet och mest i dess senare del har fått större omfattning. Riksspråkslånen i skånskt folkmål, som dels avser ordförråd och dels ordformer, är lätta att analysera. Endast ett fåtal av dem kan sättas i samband med genomförandet av svensk administration och kyrkoordination emot slutet av 1600-talet. Det är ingen tillfällighet, att till de få ord, som inte är belagda i genuina former i folkmålet, hör *lag* och *vittne* (da. *lov* och *vidne*.) *Lag* är i Skånemålen tidigt rspr-lån, men uttalas med öppet *a* såsom i *gada*. Ett annat juridiskt ord och begrepp, *böta*, har fått en klyvning i två former med var sin betydelse. Den genuina formen *böda* användes i bet. "lappa, laga" (böda ett par böjsor) men i bet. "erlägga böter" användes rspr-formen *böta*; denna har dock ersatt en annan äldre beteckning, *pläjta*, som är en genuin utveckling av *plikta*.

När det gäller lån ur kyrkospråket,

skall här först citeras ur Bertil Björseths avhandling *Dialekt och riksspråk* i en bohusslänsk socken (Gbg 1946) ett principuttalande, som också har sin tillämpning på Lunds stift. Björseth skriver s. 273: "Kyrkospråket synes huvudsakligen ha inverkat på det sättet, att vissa ord som tillhöra den kyrkliga sfären antagit en R-påverkad form - - . I betraktande av den stora kyrklighet, som utmärkt dessa trakter, och de husförhör o. d. som hållits vid sidan om gudstjänsterna, är det förvånande att kyrkospråkets inverkan på D (dialekten) varit såpass ringa. Allt sedan svensk gudstjänst infördes har ju (mer eller mindre korrekt) riksspråk hörts från predikstolen utan att detta satt några egentliga spår i D. Som tidigare nämnts är det väl så, att föredragsspråk till sitt väsen är så skilt från D., att det ej kan påverka denna."

Ovanstående är enligt dialektforskarnas erfarenheter helt tillämpligt också på Skåne. Men vissa tidiga rspr-lån, som inkommit via kyrkospråket, skall här påvisas. Det gamla danska *degn*, som enl. traditionen hade formen *däjn* i Skåne (jfr *Däjnetjillen*, namn på en källa i V. Klagstorp) är under formen *dejn* upptaget i Rietz' *Dialektlexikon* (1867) med uppgift att det är föråldrat. Det har tidigt, eller kanske vid olika tidpunkter, blivit ersatt av *klockare*. Vissa ord har fått dubbelformer, där den genuina formen kvarstår i en viss betydelse, men den riksspråkliga formen, som kan tillskrivas kyrkospråket, har en religiös eller kyrklig innebörd. De genuina formerna för *bud* i bet. "budskickning, ärende, underrättelse" är väl belagda i Skånemålen såsom *bå* el. *båd* i norr, men söder om Lund *bod*. Men i bet. "tio Guds bud" användes överallt endast for-

men *bud*. Ex. från Bara hd: "Har I nåd bod te Ågarp, fårr ja ska tjöra did", men "Kann du lesa de fåsta buded?" Detsamma är förhållandet med ordet *ande*. I bet. "andning, andedräkt" har folkmålet genuina former, från norr till söder *aunne*, *ånne* och *åne* (*dra ånen*, *tava ånen*). Men i bet. "andeväsen" råder allmänt rspr-formen *ande*. Ett språkprov, upptecknat 1900 i Grevie, Bjäre hd, lyder: "Ormen ska en hada, fårr de e dänn one andens anhäng." Ordet *djävul* har såsom skällsord en äldre form *dävel* (i norr) och *dö'vel* el. *döwl* (i söder), men i bet. "mörkrets furste" allmänt den rspr-påverkade formen *jävel*. För *helvete* (da. *helvede*) finns här och där den genuina formen *Hälede*, i Sydskåne *Hällede* såsom namn på dyster och avsides belägen terräng. Hit hör *Stora Hälede* och *Lilla Hälede*, två torp under Maglö i N. Mellby sn, *Hälede*, gård i Kastberga i V. Sallerups sn (urspr. namn på en äng) och *Hällede*, gård å Gårdslöv nr 27 i Gårdslöv sn. Men i bet. "dödsriket" användes uteslutande rspr-formen *hällvete* (man måtte ha predikat mycket därom).

Samtliga här upptagna tidigt inkomna riksspråkliga former kan med visshet tillskrivas kyrkospråkets inverkan. Men annars är det påfallande att många ord och former med kyrklig anknytning har förblivit genuina långt in på 1900-talet. Dit hör de genuina formerna för socken, vapenhus, predika och predikstol. *Socken* har i nordost den genuina formen *söjn*, i nordväst och i centrum *sömn*. I söder är *sawen* den vanliga formen, utom i målen i sydväst, som har *såwn* (jfr da. *sogn* med uttalet *såwn*) och på Osterlén, som har *sågen* el. *sångn*. Som yngre form förekommer allmänt *såkken*, som tidigast har kommit i bruk i Västskåne. Or-

det *vapenhus* har former som utgår från äldre *vakenhus*: i norr *vanhus*, (och *vanghus*) därnäst *vöjnhús* och *vånghús*. Om socken och vapenhus, jfr Benson, *Südschwedischer Sprachatlas 2* (Lund 1970) med utbredningskartor. — Genuina former för *predika* och *predikstol* är i norr *präka* och *präkestol*, i söder *prätja* och *prätjestol*. För nämnda genuina former gäller efter mitten av 1900-talet, att de flerstädes är kända, men icke mera i bruk.

Här skall redogöras för språkbruket hos en gammal kyrkotjänare, ringaren (kyrkovaktmästaren) i Tottarp, Bara hd, Olof Jeppsson, f. 1863 och död 1951 i samma hus där han var född. Han hade ärvt sysslan efter fadern Jeppa Nilsson. Hans mål var representativt för den generation han tillhörde. Han bevistade alla söndagar gudstjänsten så mycket som tjänsten som ringare och bälgrampare lämnade tid övrig. Han hade ingen större beläsenhet, men läste dagligen sin tidning och om söndagarna i andaktsböcker och gamla Folkskolans läsebok. Med kyrkoherden och kantorn -folkskolläraren hade han jämn kontakt, men de flesta av byns befolkning var dialektalande. Här skall nu redovisas hans ordförråd beträffande kyrka och kyrkogård, kyrkliga inventarier och kyrkliga handlingar o. d. Först skall upptagas rspr-påverkade former eller rspr-lån. Ordet *döpa* hade samma form som i rspr., men han använde det omväxlande med det mera genuina *krissna*. Dopet skedde i äldre tid i *döpelsekålen*, en porslins-skål, senare i *dopfonden* (för detta begrepp har jag i andra socknar iakttagit *döpelsekåppen*). För "socken" hade han den yngre formen *såkken* men uppgav att en äldre generation sagt *sawen*. Han sade själv *gå te nattvården* men för-

äldrarna hade sagt *gå te altars*. De gamle hade sagt *Sann-Hansda*, men själv sade han *missåmmarsdá*. För gravställe använde han omväxlande det äldre *lijstá* och det yngre *gravställe*. Oftast sade han *läktaren*, men stundom *skonken*, som är äldre. Men i övrigt var hans språkbruk påfallande genuint, som följande förteckning visar (översättning meddelas endast då den är behövlig):

Abelátor (oblater), *altarebor*, *altaredug*, *altaretavla* (med slutet *a* i förleden och öppet *a* i efterleden), *bällden* (bälgen till orgelverket), *dug* (så många nattvardsgäster som på en gång framträder), *gaveståkke* (da. *gabestok*, fordom ett straffredskap i vapenhuset), *jusastage*, *kåkkelon* (kamin i kyrkan), *klåkkeajsel*, *knivvel* (käpp i kyrkklocka), *lijstá* (se ovan), *lijstén* (gravsten), *lijuv'jn* (likvagn), *ly'holl* (ljudhål i tornet), *nattvarstøjjed* (tillhör till nattvardsgång), *pivorna* (orgelpiporna), *präka* (jfr ovan), *präkestol*, *röjelsekar*, *sakorsti'en*, *salmebåg*, pl. *-böjor*, *skammel* (pall som fordom användes vid kyrkotagning), *skav* (skåp), *spillebored* (klaviaturen på orgel), *stolaställe* (da. *stolestade*, bänkrum i kyrkan), *tjårka* med sammansättn. *tjårkedar*, *tjårkelidde* (kyrkogrind), *tjårkenyjel*, *tjårketag*; *tjårregår*, *tornlö'jta* (lykta anv. i kyrktornet), *vij* (viga) och *vöjnhús* (jfr ovan).

Paralleller till ovanstående är av förf. påträffade i ett flertal andra socknar (de gamla ringarna var förträffliga såsom sagesmän) men ingenstades har materialet kunnat bli så fullständigt som just här. Uppgifterna visar hur långt "den kyrkliga försvenskningen" hade hunnit hos en kyrkotjänare, som tillträdde sin tjänst 1890, mer än 200 år efter det uniformitetsverket var i full gång, och skötte den till 1933.

Hos de mindre initierade har man kunnat träffa den föreställningen att skånskt folkmål till sitt ursprung är ett blandspråk som har uppstått efter Skånes förening med Sverige, vid "dansk-talandes" övergång till att bli "svensktalande." Denna uppfattning motsäges på språkhistoriska grunder och genom folkmålets eget vittnesbörd. Vi kan ta som exempel formerna för ordet *öga*, da. *öje*. I Skåne finns en rikedom av former, som är geografiskt begränsade: i nordost *iva*, *yva* el. *ua*, i nordväst *öva* el. *öa*, i söder *yja* (Oxie och Skytts hder *yje*). Bornholmsmålet har *iwa*. Jfr Benson, Südschw. Sprachatlas 1. Ingen av dessa former har uppstått som en följd av språkblandning mellan danska och svenska. De är alla genuina utvecklingar, som kan förklaras på språkhistorisk väg. Visserligen har i städer och stationssamhällen i senare tid ett "blandspråk" uppstått, men det är till sin natur en blandning av ortens folkmål som substrat och svenskt skriftspråk, men det är för en fackman lätt att hålla i sär från det genuint utvecklade folkmålet.

Slutligen skall i tabellform meddelas en översikt av folkmålets former för ord för människokroppen och dess delar. Som beläggställen är valda två orter, där ett större ordförråd är upptecknat, Kvidinge i S. Åsbo hd och Burlöv i Bara hd, som kan anses representativa för resp. Nordvästskåne och Sydvästskåne. Målet i Kvidinge är upptecknat av Gustaf Billing under tiden omkr. 1880—1920 och målet i Burlöv av förf. omkr. 1920—1960. I vilket avseende är dessa former försvenskade? Alla de genuina formerna är inte i nutiden de vanligaste, då båda dessa orter har varit utsatta för nivellerings, men de har varit i bruk till långt in på 1900-talet.

	<i>Kvidinge</i>	<i>Burlöv</i>	
Albue	allbóe	allbúe	armbåge
Ankel	åinkel	a.nkel	fortknöl
Ansigt	ansä'jte	ansä'jte	ansikte
Arshul, föråldr.	ashål	asholl	arshål
Axel, föråldr.	öjsel	ajsel	axel
Balle	balle	balle	sittmuskel
Benpibe	bainpiba	benpi'va	benpipa
Benrad	bainra	benrá	benrangel
Blære	blära	blära	(urin-)blåsa
Bug	bug	bug el. bu	buk
Dröbel	dröbel	drivvel	tungspene
Fod, pl. födder	fod, födor	fod, fyddor	fort, fötter
Gane	gan	gan	gom
Hage	haga	haga	haka
Hjärne	jarne	jarne	hjärna
Hjärte	jarta	jarta	hjärta
Hofte	hö.vt	håwt	höft
Hoved	hod el. hoed	hoed	huvud
Hånd	haunn, hännor	hån, hännor	hand
Hærde	best. f. pl. härana	härorna	skuldra
Kirtel	tjartel	tje.rtel	körtel
Knæskal	knäskål	knäskål	knäskål
Köd	tjyd	tjyd	kött
Ledevand	leavann	liddavann	ledvatten
Lyske	juske	ju.ske	ljumske
Læbe	läb	monglév	läpp
Mave	mave	mave	mage
Mellemgulv	mällomgövel ¹⁾	mällomgoll	mellangärde
Milt	milte	milte	mjälte
Mund	mong	mong	mun
Negl	nal, näjlor	najl, najlor	nagel
Nyre	nyra, neutr.	nyra, neutr.	njure
Næse	näsa	nesa	näsa
Næve	näve	növe	näve
Strube	strybe	strive	strupe
Tarm	tårm	tårm	tarm
Tå, pl. tær	tau, tär	tå, tär	tå, tår
Åre	aura	åra	åder
Öje, pl. öjne	öva, öven	yja, yjen	öga, ögon

¹⁾ Med anslutning till *gövel*, *gavel*.

Ovannämnde Gustaf Billing (1858—1927), adjunkt vid Lunds katedralskola och förf. till Åsbomålets ljudlära (Lund 1889) var en av pionjärerna inom skånsk folkmålsforskning. Han tillhörde Skånska landsmålsföreningen, som var stiftad i Lund 1875 och som igångsatte planmässiga undersökningar av Skånemålen, som emot slutet av 1890-talet blev mera systematiskt bedrivna. Landsmålsföreningens verksamhet övertogs 1930 av Landsmålsarkivet i Lund, numera benämnt Dialekt- och ortnamnsarkivet, som ännu fortsätter undersökningar och bearbetningar. Ännu efter 1950 har i flera delar av Skåne genuina uppteckningar kunnat utföras, naturligtvis numera efter mera ålderstigna meddelare. En som tidigare har varit praktiskt verksam som dialektupptecknare var prof. Martin P:n Nilsson, som 1900 inledde de undersökningar i V. Göinge härad, som numera fortsattes av fil. dr Gösta Sjöstedt. Här är det värt att erinra om en uppsats av Martin P:n Nilsson i *Historisk tidskrift* 1955 med titeln Skånes språkliga försvenskning. Det är närmast en för historiker avsedd saklig framställning, där förf. särskilt med hänvisning till av honom närmare kända nordskånska mål påvisar, att läsning av svenska texter och inläring av katekesens huvudstycken icke var liktydigt med omläggning av talspråket hos allmogen. Denna uppsats, som har samma ärende som här föreliggande, har blivit alltför litet uppmärksammas.

Något positivt för Skånes del, jämfört med Sönderjylland med dess stora språkliga motsättningar, var den nära släktskapen mellan två nordiska språk, som både geografiskt och historiskt möttes i Skåne. Därigenom underlättades övergången. Man vande sig efterhand

vid svenskt skriftspråk och gudstjänstspråk. Efter några generationer hade svenskan blivit det officiella språket och högtidsspråket, som man väl förstod — men för allmogens del inte själv talade. Det är andra faktorer än uniformiteten, som i större skala har medfört folkmålets tillbakagång i senare tid och därmed riksspråkets framgång. Denna utveckling tillhör efter dialektforskarnas erfarenhet 1900-talet och mest dess senare del, och den pågår i både Sverige och Danmark med olika styrka på skilda orter. I Skåne är den en språkligt-social och teknisk företeelse och inte en politisk, om än den yttersta orsaken var en förändrad politisk tillhörighet för mer än 300 år sedan, som medfört att det är svenskt riksspråk och icke danskt, som gör sig gällande.

Man kan på sin höjd beteckna uniformiteten och genomförandet av svensk administration som en första kontakt med svenskt språk, som tills vidare satte ytterst få spår i folkmålet. Vilka faktorer är det som har förorsakat den snedvridna framställning av Skånes (och andra landskaps) språkliga situation, som här är granskad? Förklaringen torde ligga i den undervisning, som författarna har fått på det akademiska stadiet, där intet klart begrepp blev givet om förhållandet mellan kyrkospråk och folkspråk, i ett okritiskt tillgodogörande av tidigare litteratur i ämnet och en alltför stark tilltro till rapporter från prästerskapet angående de "framsteg i svenska språket", som katekesläsningen troddes medföra. Därtill kommer en praktisk och teoretisk obekantskap med folkmålen och underlåtenhet att ta kontakt med dialektforskningen. Om någon fortfarande behandlar ämnet på samma schablonmässiga vis, betyder det att up-

penbart ignorera dialektforskningen i de berörda landskapen. Dialektforskningen (liksom även ortnamnsforskningen) begagnar sig av åtskilliga s. k. hjälpvetenskaper, såsom botanik, etnologi, fonetik, geologi, historia med kul-

turhistoria och kyrkohistoria, topografi m. fl. Det skulle vara önskvärt, att utöware av nämnda vetenskaper, och isynnerhet de historiska, också kunde ta hänsyn till och respektera dialektforskningen.

Litteratur angående folk-mål i Skåne, Blekinge och Halland

Rietz, Svenskt dialektlexikon. Lund 1861—67.

Olséni, Södra Luggudemålets ljudlära, Sthm 1887.

Billing, Åsbomålets ljudlära. Sthm 1889.

Lech, Skånemålens böjningslära. Lund 1925
P. von Möller, Ordbok öfver halländska landskapsmålet. Lund 1858.

Aug. Bondeson, Halländska sagor. Lund 1880.

Wigforss, Södra Hallands folk-mål. Sthm 1913—18. Även i Svenska Landsmål XIII.

Kalén, Ordbok över Fageredsmålet. Gbg 1923.

Swenning, Folk-målet i Listers härad. Sthm 1917—37. Svenska Landsmål B. 36.

Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund 1—19 (1932—70). Aktuella för de berörda landskapen är nr 2. Lindqvist, Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning, 3. P. N. Peterson, Ordbok över Valldamålet, 4. Sjöstedt, Studier över R-ljuden i sydsvenska mål, 5. Ingers, Det sydvästskańska dialektområdet, 6. Sjöstedt, Texter på dialekt från Glimåkra, 8. Benson, Blekingeska dialektstudier, 11. Areskoug, Studier över sydöstskańska folk-mål, 14. Vangö, Ordbok över Knäredsmålet, 15. Benson, Südschwedischer Sprachatlas 1—4. 16. John Jacobsson, Skreamålets ordförråd omkring 1900, 17. Vide, Sydsvenska växtnamn, 18. Kornhall, Sydsvenska fisknamn och 19. Ejder, Dagens tider och måltider. Nr 2, 4, 15, 17 och 18 behandlar även Småland, och nr 19 omfattar hela det nordiska språkområdet. Som nr 20 förberedes Sjöstedt, Ordbok över Västra Göingens dialekter. Närmare upplysningar kan fås genom institutionen, numera benämnd Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund.

Populärvetenskapligt hållna dialektbeskrivningar:

Areskoug, Språk och språkgränser på Österlén. Lund 1950. I Tummatorps sanct Knuts Gille, Tänkebok 1949.

Sjöstedt, Folk-målet i Nordöstra Skåne. I Västra Göinge hembygdsförs skriftserie III, 1955.

Vide, Dialekten i Loshult. I En bok om Loshult (1973) s. 119.

Helge Andersson, Folk-målet i Genarps socken. I Årsboken Säasä 1955 s. 15.

Dens:e, Folk-mål och folktro i Husie. I Malmö fornminnesförs årsskrift 1960 s. 82.

Ingers, Skånes folk-mål. I En bok om Skåne, utg. till förmån för Kulturhistoriska museet i Lund I (1936) s. 143.

Dens:e i Malmö fornminnesförs årsskrift 1938 s. 7; i Skrifter utg. av Örkelljunga hembygdsförening 3 (1951) s. 12; Lindal, Boken om Maglarp (1952) s. 229; Boken om Örja (1952) s. 135; Bjärebygden 1956 s. 10; Språket i Lund (1957) s. 1—22; Gärds härads hembygdsförs årsbok 1959 s. 7; Sydsvenska Dagbladets årsbok 1961 (Hven) s. 7; Det gamla Trelleborgs årsskrift 1961 s. 19, 1964 s. 20 och 1970 s. 11; Karl-Erik Rignell, Ivö (1964, Vålunds härad 21) s. 135; Ystads fornminnesförs skriftserie XI (1966) s. 7 och Burlövs kommun I (1972) s. 335.

Sven Pettersson, Blekinges folk-mål. En översiktlig framställning. I Blekingeboken 1939 s. 9.

Sture Nilsson, Om folk-målen i Halland. I Halland, en bok om hembygden. 1938.

I de flesta av ovannämnda skrifter meddelas ytterligare litteraturförteckningar.

Vardagsliv på Tosterup under 1830–1850-talen

Ur Sophie Kurcks anteckningar

Presenterade av Brita Stjernswärd

Sophie Ekmans, f. Kurck, (f. 1823, gift 1851, d. 1907) minnesanteckningar, nedskrivna på äldre dagar på uppmaning av hennes barn, är i synnerhet i den del som handlar om hennes barndom på Tosterup i Skåne av största intresse för alla som sysslar med kulturhistoria, för här finns detaljer om det rena vardagslivet på ett slott för c:a 130 år sedan, sådana som ytterst sällan kommer fram i memoir-litteraturen. Det är med tacksamhet till ägarinnorna för lånet av anteckningarna som jag här har nöjet presentera en del av dessa i tryck, i den mån de beröra författarinnans barn- och ungdom.

Fru Sophie Ekman, f. Kurck, som var född 1823 i Stockholm och avled 1907 på Gubbero vid Göteborg, gjorde på sina barns uppmaning minnesanteckningar från sitt liv i en liten röd safiansinbunden bok, som nu tillhör hennes sondöttrar fru Astrid Petzäll, f. Ekman, Råda säteri, Mölnlycke. och fru Brita Ekman, Göteborg. Sophie Ekmans far presidenten friherre Claes Arvid Kurck avled 1834 och hennes mor, friherrinnan Eleonore Liljencrantz, (f. 1797, d. 1858) gifte om sig i oktober 1835 med översten greve Gustaf Ehrensvärd, (f. 1787, d. 1860)¹ Denne blev änkring samtidigt som Eleonore Kurck blev änka och de kände varandra väl, då grevinnan Ehrensvärd var Eleonore Liljencrantz' bästa vän, Henriette Adlercreutz, och traditionen inom familjen

Ehrensvärd berättar, att när Henriette Ehrensvärd visste att hon låg för döden skulle hon ha talat med sin man om att ge deras fyra barn den nyblivna änkan och väninnan Eleonore Kurck som moder.

Den 27 oktober 1835 stod bröllopet mellan Gustaf Ehrensvärd och Eleonore Kurck på Hörle bruk nära Värnamo hos brudens syster och svåger Augusta och Jacob Hamilton. Jag låter Sophie Ekman skildra denna tid, som hon upplevde som 12-åring.

"Under vintern (1834) blev Mamma utnämnd till hovmästarinna hos Prinsessan Eugenie och jag skulle uppfostras tillsammans med henne, vilket jag tyckte mycket om. Mamma hade varit mycket hos d. v. Kronprinsessan Josephine och det var hon som önskade detta. Men

Tosterup från söder. Foto Nordiska museet.

detta ändrades. Samtidigt — i slutet av september — med min Far dog Mammans bästa vän, Grevinnan Henriette Ehrensvärd och lämnade sin man med fyra barn. Sedan har jag hört berättas att hon innan sin död sagt sin man att hon önskade han skulle gifta om sig med Mamma, men jag har aldrig hört det förut och tror det ej. Emellertid blev det så och tanken låg ju nära, då båda stodo ensamma med flera barn. Greve Ehrensvärd bodde då på Lillö vid Kristianstad men skulle flytta till Tosterup, som han ärvt efter sin mor och styvfar. När Mamma omtalat för mig denna stora förändring var jag mycket bedrövd, ej blott vid tanken att lämna allt

vad jag var fästad och van vid, men även de nya planerna för framtiden, som nyligen uppgjorts. Jag kan ej minnas hur vi sågo Fastrarna denna sista sommar, men tror att de voro i Stockholm. Farbror Fredrik, liksom de, förlorade i Pappa sitt käraste och nu flyttade även vi långt bort. Mamma sålde sina pärlor för att göra en gravvård över Pappa, även sålde hon sitt silverhandfat. Farbror Fredrik var en mycket sparsam man, men som han lämnade mig och Arvid allt vad han samlat, hade vi allt skäl vara tacksamma. Dessutom inköpte han uti tysthet Mammans silverhandfat och skänkte henne det åter innan hon reste och detta har gjort detta

minne ännu mer dyrbart för mig.

Mina blivande systrar, Dorothée och Amelie Ehrensvärd, kommo på våren upp till sin mormor, Grevinnan Adlercreutz, som bodde på Nynäs, och vi voro även där en liten tid på sommaren. Amelie var då blott 4 år gammal, Dorothée 13 år. Den 19 oktober 1835 lämnade vi Stockholm — det var nog en svår skiljsmässa och även för mitt barnahjärta var det svårt. Vi skulle resa till Hörle till Moster och Morbror Hamilton, där Mamma skulle möta sin blivande make och bröllopet firas. Han hade dittills bott på chefsbostället Lillö, men hade nu tagit avsked från dragonerna och skulle flytta till det nyrepareade Tosterup, där således de nya förhållandena skulle börja. Jag hade nog sett "Oncle Ehrensvärd" flera gånger hemma på visiter och middagar, då han varit i Stockholm. Då Mamma lämnade Stockholm följdes hon av sina både bröder, Greve Gösta Liljencrantz (min käraste Morbror, som sedan alltid blev mig den ömmaste vän) och Baron Carl Liljencrantz, den förre var far till fru Lotten Plomgren och Louise Linder-sköld, Wilhelm och Johan. Den andre far till Ellen och hennes många syskon. Vi åkte i tvenne vagnar, en stor vagn där Mamma åkte och som alltid kördes av en av Morbröderna turvis, och en mindre som kördes av en kusk. Sällskapet bestod av Mamma, Arvid och jag, Dorothée och Amelie, Mammans gamla kammarjungfru och Morbröderna. Vi turade om att åka med Mamma och jag var nog rätt olycklig, när det ej var min tur. Jag minns tydligt hur i Mjölby jag skulle åka i den andra vagnen, där var krångliga hästar och jag grät och gick bredvid vagnen. När man är rädd var detta ständiga ombyte av skjutshästar

rätt prövande. Vi kommo till Hörle och voro där några dagar först, det var ett stort vackert ställe och järnbruk. Moster Augusta hade då en liten gosse, som hette Gilbert och som dog som liten. Den 27 oktober kom min blivande styvfar med Albert och Augustin och framför den stora spisen möttes jag och Albert och kysstes som syskon, vilket vi efteråt påmint oss. Det var underligt för Moster Augusta att ett år efter sitt bröllop göra bröllop åt Mamma. Vi voro några dagar kvar på Hörle och sedan skiljdes vi från Morbröderna, som återvände till Stockholm och vi reste ned till Skåne och ankommo till Tosterup den 4 november, den tid den skånska slätten är i sin fula tid med dimma, smuts och dåliga vägar och hurdana vägarna voro kan ej tänkas av den som ej åkt på dem, den tid då vagnen sjönk ur det ena hålet i det andra och fyra eller sex hästar strävade att draga fram den. För mig, en liten Stockholmsflicka, som endast gått på gatorna om vintern och varit i föräldrarnas vård, var ej lätt komma in i så olika förhållanden. Jag, Dorothée och Amelie bodde i den övre våningen, där vi hade en gemensam sängkammare i tornrummet, en jungfrukammare, där Titti härskade samt ett förmak, där Dorothée hade sitt skrivbord i fönstret, jag vid soffan. Vi bodde således långt från Mamma och jag hade nog ej långt till tårar, som framkallades av Dorothées håg att skrämma, behärska och reta mig — det senare nog ej heller svårt. Rädd för mörkret, rädd för korna, för de smutsiga vägarna, utan förmåga att reda eller försvara mig tog det tid innan jag vande mig vid allt detta. Albert var den som försvarade och skyddade mig. Att jag aldrig klagade för Mamma har Dorothée på äldre dagar sagt mig att hon

Eleonore Liljencrantz, gift 1:o Kurck, 2:o Ehrensvärd, med sina båda barn Arvid och Sophie Kurck (minnesanteckningarnas författarinna). Pennteckning av Maria Röhl. Tillhör doktor Ebba Neander, Lidköping, barnbarns barn till Sophie Kurck. Foto Svenska Porträttarkivet.

beundrade och värderade — men bevekke ej hennes sinne. Vi voro dock visst goda vänner och lärde oss att trivas och jämkas oss in med de olika lynnena.

Där var på Tosterup utom familjen: Informatorn Herr Edler, förre Adjutan-ten Ryttnästare Svedenstjerna, en släk-ting Löjtnant Silfversparre, Doktor Ringius, som antogs bo i Ystad men bodde på Tosterup, samt då bröderna voro hemma kom med dem: förut se-dan Professor Ek de första åren, sedan Professor Mortimer Agardh, som långt

sedan bröderna slutat i Lund fortfar att vara ferierna på Tosterup ännu vid mitt bröllop. Han var Astronomie Observa-tor och en både intressant och älskvärd man. Dessutom kommo andra, två gånger tyska herrar, en Forster, Doktor Fintelman, som blev kvar hela vintern och sedan köpte ett litet ställe, Elmhult, av Pappa; en annan gång Herr Bippen, som även stannade vintern, en äldre bil-dad man, läste högt fransyska om kväl-larna. De båda officerarna voro kvar i flera år, tills de gifte sig, likaså Doktor

Tosterup från borggården. Foto Nordiska museet.

Ringius. Herr Edler hade varit med från Lillö och var ständigt kvar, blev efter egen önskan klockare och tjänstgjorde som sådan i Tosterups kyrka vid mitt bröllop för första och jag tror enda gången, varefter jag gav honom en guld-nål till minne. Vi läste för honom svenska, tyska, historia, geografi och räkning. Han skrev för vårt nöje Svenska Historian och exemplen i rättstavningslära på vers samt tyska stilar i alla möjliga ämnen. Skönskrivning hade jag lärt av min Far, som ehuru en 60-årig President, upptagen av sitt dagliga arbete, dock hade tid och tålamod att dagligen lära mig skriva och uppmärksamt följa var rad i min skrivbok — jag har ännu den sista kvar. Mamma, som i Stock-

holm levat ett hemliv och Salongsliv, som med mycket folk i huset och en skicklig hushållerska, företog sig nu att ordna och sköta det nya stora hushållet på Tosterup och gjorde det med samma intresse och förmåga, som allt vad hon företog sig och ansåg som sin plikt. Hon hade dessutom förut ansetts ha svagt bröst, ville nu ej tänka därpå, ehuru hon ofta, höst och vår i synnerhet, hade hosta "tyngd på bröstet", som hon ofta klagade över, men tidigt på morgonen var hon nere i sin mjölkkammare, då mjölken kom in, då det skummades och kärnades på gammalt enkelt sätt, var nere i köttbod och källare, som ej var småsak för ett hushåll av 50 personer minst, utom oss själva. Dessutom tala

med sjuka och fattiga och lämnade ut spånad till bondgummorna, som spunno "i yde" d. v. s. för sina torp, samt vakade över vävkammaren. Allt detta mest på förmiddagarna och hade sedan ändå tid och krafter att läsa med oss alla fransyska och meddela oss sin egen rika bildning och kunskaper, som spridde sig liksom ett återsken över oss alla, som voro henne nära. Och ännu mer och rikare spred sig ett återsken av den kärlek och ömhet som fyllde hennes hjärta, en kärlek som ej omfattade blott oss, som voro henne kära, utan alla som kommo i hennes väg, vilka hon kunde glädja, hjälpa eller göra gott på ett eller annat sätt, utan tanke på sig själv. Och hon hade nog ej alltid så lätt i nya förhållanden med många omkring sig, egna barn och styvbarn och många olika lynnen och viljor. Mamma hade först en liten gosse, som dog vid ett halvt år, sedan syster Augusta, som ej var eller blev den lättaste att leda. Hon bodde alltid kvar i sitt rum nära Mamma med sin gamla fromma Elna.

Dagen indelades så: Vi åt frukost kl. 8 eller $\frac{1}{2}9$. Förmiddagen voro alla sysselsatta var för sig, vi hade vår läsning för Herr Edler, promenerade och klädde oss till middagen, som var kl. 2. Efter den satt man en stund tillsammans. Sedan voro vi lediga och en del av tiden uppe hos oss, tills man kl. 6 samlades till The och voro sedan tillsammans. Pappa spelade whist eller wira med sina herrar, vi sutto kring förmaksbordet, på vilket stod fyra silverstakar med talgljus, och arbetade, vi och Mamma, och någon läste högt emellanåt. Kl. $\frac{1}{2}9$ var soupéen: mjölk eller ölost och en rätt, och när det tutadees kl. 10 av gamle Tobias, nattvakten, skiljdes man för att gå och lägga sig, varken förr eller senare, vare

sig man var sömnig eller hade roligt. Morbror Hamilton, som ofta var sömnig, lär ha ibland bett Tobias tuta litet tidigare och ingen tänkte på klockan, man gick när det tutade. Om sommaren satt man ofta ute i den stora gamla kastanje-allén, där en soffa, stolar och bord stodo och bildade ett rum och där dracks The. Efter The gjordes en längre promenad, vanligen utåt landsvägen, mer sällan i skogen, men efter Soupéen var man aldrig ute, varken i vår barndom eller ungdom hände det att vi voro ute efter Soupéen. När vi blevo fullvuxna flickor, voro vi en gång på vintern i Kristianstad, första gången när Dorothee var 19, jag 17 år — det var till den s. k. Pålsmassan den 26 januari och 28 januari var Carl Johans födelsedag och då gavs stora baler, de andra dagarna middagar och baler hos landshövdingen och andra; en mängd lantboar kom in från herrgårdarna och man var tillsammans hela dagarna. Vi åkte vanligen dit med egna hästar i vagn eller täcksläde, men ett år med skjuts och hade på hemvägen yrväder, så att vi voro tre dagar på vägen de $7\frac{1}{4}$ milen. Då vi foro i slädar var det en s. k. vis-à-vis, ljusblå och förgylld, där man blott satt en i bredd och med spannet för den var det en anseelig längd. Därtill en Kibitka. Utom dessa 8 à 10 dagars nöjen levde vi stilla hela vintern, ibland kom någon resande och ibland några grannar som Greve Piper med familj, de stannade då vanligen ett par veckor. Familjen hade ökats med Fredrik och Carlos Adlercreutz; deras far, bror till den första grevinnan Ehrensvärd, hade som ung lämnat Sverige, gift sig i Södra Amerika, stritt med stor tapperhet under Bolivar men längtade nu till sitt land och från sin creolska hustru, lämnade tre

söner kvar och kom hem med dessa två och dottern Zoela. Fredrik dog efter ett par år, men Carlos blev kvar, aldrig rätt invand i våra förhållanden, utan litet halvvilde, som civilisationen aldrig rätt övervann, och många historier om honom har jag förut berättat er.

I april 1843 blev Dorothee förlovad med Carl von Nolcken,² sedan han i fjorton dagar jämte sitt spann vistats på Tosterup, som vi alla förstodo i tankar att fria och fast han visst ej kunde tvivla om utgången, dröjde det dock så länge innan den lyckliga händelsen inträffade, och till lycka var den visst, ej blott i högsta mening för de två det egentligen rörde, men för alla, för mig även som i Nolcken fann en trofast vän och bror, som alltid och i alla skiften stod på min sida med den varmaste vänskap. Han hade kanske i sitt sätt en och annan liten egenhet, som man vänligt skrattade åt, men det ädlaste sinne, det varmaste hjärta, en ovanligt angenäm och omfattande bildning, njöt av sitt rika vackra bibliotek och såg gärna att alla njöto därav. För oss var Jordberga höjden av elegans inomhus med vacker möblering, gravyrer, tavlor m. m., utomhus med moderna anläggningar med gräsplaner, blommor och buskar — olikt det så trevliga men gammaldags hemmet. I juli var Dorothees bröllop och efter ett par dagar reste de till Jordberga, dit vi snart följde efter. Jag var då 19 år, Amelie var 7 år yngre, men redan då började den tillgivenhet som följt oss genom livet till ålderns dagar.

Året efter fick jag, efter ett fall i vår lilla mörka trappa, ont i sidan och fick under ett helt år ligga eller sitta stilla och vid 20 år var det rätt påkostande. Den 18 maj 1844 var jag ute och såg

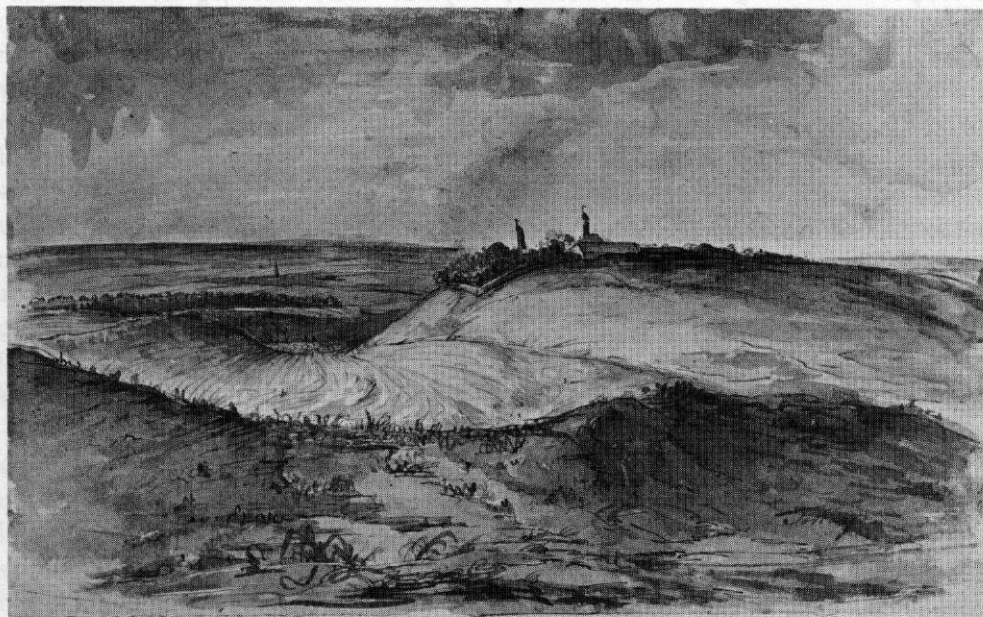
bokarna gröna, sedan inne till den 18 april 1845 och vi voro därefter sommaren i Helsingborg, där jag badade och var sedan frisk och rörlig igen. Sommaren red jag alla förmiddagar med Pappa och där var ofta ungdom samlad, bröderna och deras vänner och några av mina och det var ett glatt och trevligt lantliv. Vintrarna var jag ofta flera veckor vid Jordberga, ett stillsamt trevligt liv. Nolcken var mycket road av läsning och läste högt hela kvällarna. För den nuvarande rörliga ungdomen kan ett sådant stillsamt liv knappt tänkas. Utom en resa till Köpenhamn om våren och en om hösten kommo inga resor i fråga. Vi yngre voro ibland hos mera avlägsna grannar några dagar och dessa grannar kommo även, såsom familjen Piper från Snogeholm (föräldrar till de nuvarande), Possens på Charlottenlund med hans svärföräldrar och Thekla De la Gardie m. fl., Amelie Piper på 2—3 veckor, de senare för en eller ett par dagar. Arvid Posse som hela sin och vår ungdom ständigt var på Tosterup, först då han var på ting i Hammenhög sedan på besök, hade gift sig och byggt Charlottenlund. Första villkoret, när han köpte en egendom, var att den skulle vara nära Tosterup. När Mamma ansåg svårt med så många tillsammans och "så många viljor", svarade han: "Det ska blott bli *en* vilja" och så blev det. När det varit vid Tosterup och skulle resa och vagnen var framme, tillsades svärfadern, gamle Greve Etienne De la Gardie, som helt förvånad utropade: "Jaså, ska vi resa!" — På min bröllopsdag sade mig Possen att han aldrig kunde kalla mig annat än "Fröken Sophie" eller också "Sophie" och så blev det och vänskapen har fortfarit till våra gamla dagar, som ni veta och jag be-

rättat ofta därom.

I juli 1846 såg jag första gången min kära Emil [Ekman].³ Kung Oscar och hela den kungliga familjen skulle då tillbringa sommaren i Skåne och Emil medföljde som föredragande i sjöärendena. Albert som var mycket god vän med honom, skrev och bad oss taga vänligt emot honom. Den 8 juli var den första balen i Malmö, där jag var med Pappa och Mamma. Jag hade mycket roligt, började balen med Kronprinsen och dansade med dem alla. Emil kom sent och genast fram till mig. Jag hade då ingen dans, men där blev en extra vals, som jag dansade med honom. — Dagen därpå var fest vid Torup hos gamle Baron Coyet, jag åkte med Nolckens och på hemvägen bjöd han Emil att åka med. Den 11 juli var åter bal, sedan foro vi hem. De kungliga foro till Hel-

singborg, där de yngre fingo mässling. Den 15 augusti skulle Kungen och Drottningen komma till Tosterup, men insjuknade dagen förut i mässling på Krageholm hos Excellensen Piper. Emil som kom till Tosterup för att möta Kungen där, fick ordres att stanna där och blev där i tre veckor, under vilken tid även han hade en kort mässling, som höll honom inne några dagar, men smittade Amelie m. fl. Under denna tid blev Emil och jag fästade vid varandra, men då detta upptäcktes, först av Arvid Posse, som omtalade det för bror Arvid och han för Pappa, såg Emil nog att detta ej var välkommet för dem och han reste, som han nog trodde för alltid. Under de fem följande åren råkades vi blott några gånger. 1849 då han kom ur dansk örlogstjänst, här i Göteborg, när jag med grevinnan Amelie Piper kom

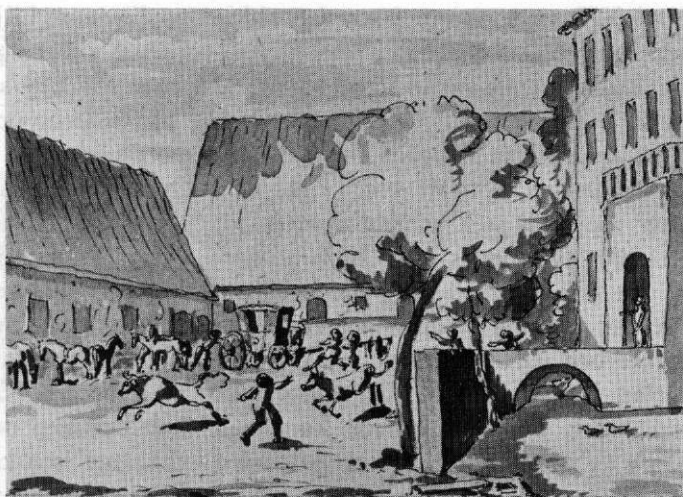
Tosterup från öster. Lavering av Carl August Ehrensvärd. Tillhör Nationalmuseum. Foto Nordiska museet.

från Särö, och samma höst i Köpenhamn, då han med korvetten Najaden gick ut till Västindien. Sommaren 1851 var jag i Stockholm för att råka min gamla faster Anne Sophie och bodde hos Morbror Gösta Liljencrantz, vi råkades då dels ute, dels hos Ulla Hermelin, f. Blixen, min goda vän, och blevo där förlovade. Pappa var nu mycket nöjd med saken men ej att det skett i Stockholm, då jag var på egen hand, varför det skulle hållas hemligt och Emil komma som friare till Tosterup. Han hämtades därför ej med vagnen vid ångbåten, som han fann besynnerligt och ovänligt. Hemligheten spriddes dock så att vid den stora middag på Tosterup den 8 juli, till vilken bjöds med ljus-röda tryckta brev, var det blott en liten kunglig sekreterare Törneblad som överraskades. Sedan var Emil kvar några veckor, för därefter tillbaka till Stockholm och återkom först till bröllopet den 11 oktober. Emil hade en månads ledighet och Mamma bestämde då att bröllopet skulle bli genast och vi sedan stanna dessa veckor efter, så att ej bröllopet skulle för henne fördras av tanken på skilsmässan. Man reste ej då som nu bröllopsdagen, och alla grannar och vänner ansågo sig hava rättighet till flera dagars nöje därav. Det var också, familjen inberäknad, nära femtio personer samlade, som bodde i alla möjliga delar av huset på det gamla Tosterup, ja, även nere i biljardsalen i trädgården. Bröllopsdagen ansågs att brudparet ej skulle råkas, men vi höllo ej vid denna gamla regel. Vigseln var i kyrkan, som låg nedanför stallgården och man gick dit utom bruden d. v. s. jag, Mamma och några till. Sedan var middag vid hästskobord, en munter middag med många tal, efter dans; dagen därpå

ingenting särdeles, tredje dagen bal. Efter en vecka reste vi till Jordberga, där det även var bal, där och hos två grannar, man dansade till dager. Den återstående tiden voro vi dels stilla på Tosterup, dels avskedsbesök hos vänner på Snogeholm, Charlottenlund m. fl. ställen. Så nalkades skilsmässans stund, som var helt annan än nu, då järnvägar och lätta resor göra att man lätt råkas. För mig att lämna det lyckliga ungdomshemmet och min Mamma och för henne att skiljas från mig, hennes enda egna i hemmet, jag visste vad det var för henne och det blev därigenom dubbelt svårt. Vi skulle resa in till Ystad för att där möta ångbåten och i början av november som detta var, får man ofta vänta länge. Men *hur* svårt det skulle bli anade vi ej, ty när vi körde ut från borggården och kommo mitt på stallgården gick axeln av på den stora höga vagn i vilken Mamma, jag och Amelie åkte, så att den föll platt på sidan i stengården. Jag skadade mig ej, men min kära Mamma så mycket mer, fast jag ej visste *hur* mycket, när jag efter en stund måste lämna henne och fara till Ystad. För att lugna mig klagade hon ej det ringaste och under de två dagar vi måste vänta i Ystad visste jag det ej, först när vi kommo till Stockholm omtalades för mig att Mamma brutit armen, näsbenet och en del andra skador och jag kunde blott röras av hennes kärlek, som för att spara mig gjorde så litet av sig själv. Den tiden fick man ej post mer än två gånger i veckan och i fall som detta var det en lång väntan. Eljest hade jag det så gott, lyckligt i vårt lilla hem, i vad tillgångar och hushåll då litet mot vad jag varit van vid, men det inverkade ej på lyckan. Och första gången jag gick på soupé till Excellensen Stjernelds med

Stallgården framför
Tosterup. "Man gör
sig resfärdig på Tos-
tarp att fara till
Svaneholm." Tusch-
livering av Carl
August Ehrensvärd.
Tillhör grevinnan
Ellen Douglas,
Stockholm.
Foto Nordiska
museet.

min fina klänning uppfästad och klivan-
de i snömodden, tyckte jag att även det
var roligt. Vad hushållet angick hade vi
en bra kokerska, Johanna, som ni nog
minns, hon var även med till Gubbero,
och Gustafva ordnade och ställde.
Pappa sade väl att vi hade ej mer mjölk
än kattorna fingo dagligen på Tosterup,
men det var som allt räckte till. Vi voro
mycket borta hos släkt, kamrater och
vänner och många av kamraterna hos
oss. På våren for jag till Tosterup, då
Emil var uti en månad på sjön, for en-
sam på ångbåten med Teng. Amelie for
tillbaka med mig och vi gingo där i vär-
men på Norrlandsgatan men rodde ut
alla aftnar från Skeppsholmen till Djur-
gården. I slutet av augusti föddes min
Gustaf. Mamma var då hos mig och
kvar över dopet."

Sophie Ekmans anteckningar fort-
sätta men ej alls så utförligt om bosätt-
ningen i Göteborg. På första sidan i den
lilla anteckningsboken har hon bl. a.
skrivit: "Påskan 1899. Som min Gustaf
bett mig anteckna om min släkt och

mina minnen börjar jag nu detta och
gör det gärna, ty det är roligt att mina
barn minnas och känna till vad som var
mig kärt."

Sophie Ekmans sammanbragta syster
Amelie Cederström, f. Ehrensvärd, skrev
också ner några minnesbilder från livet
på Tosterup för sina barns räkning. Av
dessa fanns i avskrift ett par sidor hos
fröken Augustine Ehrensvärd på Toste-
rup, där jag 1937 skrev av dem. Här-
med endast några utdrag för att komp-
lettera bilden av vardagslivet på det
gamla Tosterup:

"Mamma (= Eleonore Ehrensvärd)
åtog sig såväl de båda 14 åriga döttrar-
nas som min uppfostran utan annat bi-
träde än en informator, som sedan var
nästan som tillhörande huset och stan-
nade även sedan allas uppfostran var
gjord. Hans sysslor blevo då att sköta
vinkällaren, skära steken och om kväl-
larna spela kort med min Far. Frukost
serverades $1\frac{1}{2}$ med rätt mycket mat,
varefter min Far alltid red ut. Han var
då alltid klädd i stora kragstövlar à la

Karl XII, en sort som jag sedan aldrig sett nyttjas. Till middagen var han alltid klädd i frack. Middagen var kl. 2 (med brännvinsbord för herrarna men detta utan några tillagade rätter). Först serverades en kött rätt eller fisk, därefter soppa, så stek och slutligen en söt efterrätt, två sorters vin. Om söndagarna eller då någon främmande kom serverades 5 rätter. Kaffe dracks i förmaket och därefter försvunno herrarna för att åter samlas kl. 6 då thé och frukt serverades. Min Far spelade kort med några av herrarna, de övriga sutto med min Mamma och systrarna kring divansbordet, på vilket stodo 4 ljusstakar och två ljussaxar på små brickor. Det var en sorts konst att klippa ljusveken, innan den blev så lång att den osade. Vid högtidliga tillfällen nyttjades vaxljus men i vardagslag talgljus. För tjänarnas behov stöptes ljus men till familjen köptes en bättre sort som kallades formljus. Om somrarna dracks thé vanligtvis ute i trädgården, varefter en gemensam promenad företogs. Kl. 8 serverades soupé med 2 rätter mat och kl. 10 precis ställde sig nattvakten mitt på gården med en stor kopparlur och tutade däri 10 slag, och då stodo mina föräldrar upp och man sade godnatt vad än man sysselsatte sig med och alla åtskildes vare sig vinter eller sommar, i helg som vardagslag."

Eleonore Liljencrantz blev som synes i dessa skildringar, en synnerligen god mor för den sammanbragta barnskaran på Tosterup och muntligen har berättelserna om det lyckliga familjelivet där nått den som nu skriver dessa rader dels genom Dorothee von Nolckens dotter, Clara, gift Stjernswärd, som var min farmor, dels genom Albert Ehrensvärds dottrar fröken Augustine Ehrensvärd och friherrinnan Ingeborg Wrangel von Brehmer, f. Ehrensvärd, båda bosatta på Tosterup och genom Sophie Kurck-Ekmans sondotter grevinnan Hedvig Piper, f. Ekman, Bellinga, samtliga nu bortgångna. Alla fyra har berättat för mig minnen från sin ungdom, när jag gjort uppteckningar för Nordiska museets räkning, men om det gamla Tosterup hörde jag långt innan jag hade vett att göra några anteckningar.

Noter:

¹ Son till den berömde konstnären och författaren generalamiralen greve Carl August Ehrensvärd och Sophie Sparre.

² Den på sin tid i lantbrukssammanhang så kände ägaren till Jordberga gods friherre Carl Adam von Nolcken (f. 1811, d. 1857).

³ Kommendörkapten Emil Ekman (f. 1815, d. 1900). Tog sedermera avsked från flottan och ingick i den stora Ekmanska familjefirman i Göteborg.

Blekinge museums arkeologiska verksamhet har under året omfattat ett mindre antal undersökningar, flertalet framtvängade av markexploatering. Ett par smärre stensättningar har undersökts, belägna vid *Stilleryd* i Asarums sn respektive *Sjuhalla* i Nättraby sn. I båda anläggningarna, som låg på bergshöjder vid kusten, framkom endast brända ben. Fornlämningstypen är emellertid väl representerad i landskapet och torde tillhöra den äldre järnåldern. Vid *Stilleryd* gjordes även en provgrävning på en förmodad boplat. Svaga spår av en bosättning från yngre stenålder kunde konstateras.

I *Väby* i Bräkne-Hoby socken har en rest sten undersökts och borttagits med anledning av ett villabygge. Intill densamma påträffades bitar av krossade lerkärl samt brända ben. Stenen torde ha ingått i ett numera förstört järnåldersgravfält, som enligt uppgift från 1821 i Hoby kyrkoräkenskaper även omfattade "några stenskepp". Av större intresse är utgrävningarna på gravfältet *Kasakulle* vid V. Vångs by i Hjortsberga sn. Gravfältet består av ca 100 synliga gravanläggningar av varierande slag. Här finns domarringar och rektangulära sten-

sättningar, skeppssättningar, kvadratiska stensättningar, treuddar och högar, samtliga gravformer karakteristiska för landskapets yngre järnålder. I slutet av förra seklet undersöktes ett dussintal av gravarna på *Kasakulle*, vilket gav fynd från yngre vendeltid och vikingatid. I samband med en ej sanktionerad vägbreddning under våren skadades ett flertal anläggningar, något som aktualiserade en undersökning. En låg hög med kärnröse och kantkedja visade sig täcka en sannolikt senvikingatida grav, enligt kristen sed orienterad i O—V, med ett för markförhållandena förbluffande välbevarat skelett av en påfallande storväxt man. Den döde torde ha gravsatts helt utan gravgåvor. Högen överlagrade delvis ett brandlager med brända ben. De rikliga gåvorna avslöjar en kvinnograv

Likarmat spänne från tidig vendeltid, *Kasakulle*, Hjortsberga sn. Teckning K.-A. Björkqvist.

från 600-talet. Bland de brända benen låg ett par dräktspännen av brons, det ena likarmat det andra närb-formigt, ett 40-tal pärlor av glas, ett flertal av dem mångfärgade, ett välbevarat bronshänge i form av en medaljong, en fragmentarisk armring, flera fragmentariska bronsbeslag samt en järnkniv. Båda gravarna utgör viktiga bidrag till kännedomen om Blekinges förhistoria. Skelettgraven är den första i sitt slag i landskapet — tidigare har endast vikingatida brandgravar framkommit. Den rikt utrustade kvinnograven är ett välbehövt tillskott till vår föga kända vendeltid. Vid vägbreddningen framkom även några härdar, som tillsammans med ett tunt kulturskikt indikerar en bosättning från järnålder, sannolikt något äldre än gravfältet.

I Förkärla sn har en domarring undersökts, belägen vid den s. k. Treklassen under L:a Vambåsa. Domarringen hade i äldre tid blivit kraftigt demolerad av vägbygge och fick under våren ytterligare skador vid dikesskärning. Anläggningen bestod av resta stenar, ursprungligen nio, av vilka tre nu återstår. Knappt halva domarringen var bortskuren av vägen. Vid undersökningen påträffades ingen grav, endast spridda keramikskärvor, järnfragment samt slagna flintor.

K.-A. B., T. P.

Höganäskeramik — bruksgods ca 1830—1920

Bland Helsingborgs museums samlingar av Höganäs-keramik intar bruksgodset en betydande plats. Efter genomförd inventering visades ett större urval av detta på stadsmuseet i Helsingborg sommaren 1974.

Höganäskeramikens historia har sitt ursprung i ett bolag, som bildades 1797 av bl. a. greve Erik Ruuth. Först 1832 byggdes dock lerkärlsfabriken. Det är det blyglaserade gula lergodset som dominerar. Godset skiftar från en klar gul till en gulvit eller gulbrun nyans med färglös blyglasyr. Hushållskärl av enkla former som skålar, flaskor, krus och kannor representerar den äldsta typen av tillverkningen och har behållit samma form in på 1900-talet. Vid 1800-talets mitt gjordes rikt dekorerade kannor i samma gods efter engelska förebilder. Samtidigt märks ett danskt inflytande på bröllopskrus och korgar, vilkas dekor ofta går tillbaka på Thorvaldsens reliefer. Den i hela vårt land så kända syltkrukan gjordes även av brunt saltglaserat stengods, vilket var betydligt hållbarare. Det framställdes från 1835 till 1954. Enstaka föremål med praktisk anknytning har tillverkats av oglaserat lergods, men detta har främst använts som byggnadsornament.

En annan engelsk teknik som togs upp på 1860-talet i bl. a. teserviser var det marmorerade lergodset.

Av det polykroma godset, där konstföremålen dominerar, finns ett antal bruksföremål från 1800-talets slut och 1900-talets början.

Som kontrast till mer konstlade former och färgrik dekor står Edgar Böckmans enkla vardagsvara, det blåmålade flintgodset, som tillverkades 1916—26.

För datering efter föremålsgrupp har priskuranter använts, den äldsta för oss kända från 1859. I anknytning till HÖGANÄS-stämpeln förekommer ofta en drejare- eller formaresignatur. Ett antal av dessa finns redovisade i museets utställningskatalog.

M. H.

ALE utkommer med 3 häften och ett informationsnummer årligen. Brev och manus till redaktionen adresseras till antikvarie C. Bunte, Winstrupsgatan 10, 222 22 Lund, tel 046 - 12 66 09.

MEDLEM erhåller tidskriften kostnadsfritt. Årsavgiften 20: — kan insättas på De skånska landskapens historiska och arkeologiska förenings postgirokonto Lund nr 24 68 31-2, c/o kamrer Allan Persson, Karhögstorg 4 A, 223 55 Lund.

ALDRE HÄFTEN av "Samlingar till Skånes historia", "Skånska Samlingar" och "Historisk tidskrift för Skåneland" samt andra av föreningen utgivna skrifter kan erhållas genom hänvändelse till föreningens sekreterare, antikvarie Nils Nilsson, Kulturen, 223 50 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse

Bitr. professor Erik Cinthio, Lund, ordf., intendent Bengt Bengtsson, Lund, v. ordf., antikvarie Nils Nilsson, Lund, sekr., kamrer Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, antikvarie Carin Bunte, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, landsantikvarie Evald Gustafsson, Lund, museiintendent Lars-Göran Kindström, Helsingborg, professor Sven Kjöllnerström, Lund, docent Gösta Lindeberg, Lund, professor Birgitta Odén-Dunér, Lund, museichef Bengt-Arne Person, Varberg, disponent Birger Persson, Ystad, professor Jerker Rosén, Lund, greve Hans Wachtmeister, Johannishus, kyrkoherde Gunnar Wallin, Bjärnum, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Århus.

CWK GLEERUP BOKFÖRLAG
LUND